

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№ 50-51
(18935-36)

2017 чылдың
май 4
четверг

Хүннүн үнери — 04:40
Ажары — 20:14
Хүн дурту — 15:34

Садар өртээ хостуг 12+

МАГАЛЫГ-ЛА МАЙНЫҢ БИРИ

Байырлалдан репортаж

Май 1. Арат шөлү. Даң-эртен кезек чааш-чагган болгаш, агаар-ары аажок. Частың гаш Күш-ажылдың байырлалының чаңчыл-чыскаалын көөр чон бичиилеп чыг-ны. Кызылдың Ленин музунуң кыдыын дур-дистиништер турган. Эрткен чүс чылда аның сайзыралынга үлүг-хууун кириген-ажылдың хоочун-на, Ада-чурттуң улуг инының кижикчилери, аның Маадыр иелери а чанында хүндүлүг тарда саадапканнар.

Дүштекиниң 11 шак үезинде национал парк аксындан эгелзэн, диңмиттиг хөгжүм херекселинге үдеткен, байырлыг чыскаал Арат шөлүңгө чоокшулап келген. Мурнуку одуругда Федерация Чөвүлелиниң кижигүнү Мergen Ооржак баштаан ТР-ниң Чазааның кижигүннери, ооң соондан ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентиниң) болгаш Кызыл хоорайның депутаттары, Республиканың аңгы-аңгы яамаларының, албан черлериниң ажилчын коллективтери, Тываның ортумаг болгаш дээди өөредилге черлериниң каас-шеник кеттинген ажилдакчылары чыскаалды каастап турган. Башкарыкчылар Станислав

Мечин, Шеңне Шожун, Мөңгүн-оол Кара-Сал чыскаалдың шуужуп эрткен одуругларын таныштырып, ооң төлээлеринге байыр чедирбишаан, бедик көдүрлүүшкүнбиле алгап-мактап, хей-аьдын көдүрүп турганнар.

Май бириниң чараш чыскаалы республиканың улуг-биче албан организацияларының күш-ажылчы коллективтерин каттыштырып, эп-найыралды тургузуп, көрүкчүлөрниң болгаш хоочуннарның сеткил-хөөнүн көдүрүп, өөрүшкүзүн оттурган.

Организацияларның өскелерге дөмейлешпес каас-шеник, чаңгыс аай тускай формалары, холдарында туткан туктары, чүзүн-баазын өңнүг шарлары, орус,

тыва дылдарда бижээн «Май 1 делгерезин!», «Аныяктарны күш-ажылче!», «Акша-шалың өзүп турзун!», «Тайбың болгаш эп-найыралдыг чурттаар бис!» дээн кыйгырылгыларлыг плакаттары байырлалды улам-на аян-шинчи кириген. Тываның национал хөгжүм оркестриниң ырлыг-хөглүг, танцы-самныг чыскаалы көрүкчүлөрниң сонуггалын оттурган.

Чылдың-на Частың болгаш Күш-ажылдың байырлыг чыскаалынга чүгле ажилчын коллективтер звес, а дээди болгаш ортумаг өөредилге черлериниң студентилери, хоорайның идеп-кейлиг волонтерларының киржилгеи база көскү черни ээлеп турар апарган. Республиканың сайзыралынга оларның киржилгеи чугула дээрзин студентилер бадыткап, хоорайның хүрээленин чаагайжыдарынга болгаш арыг-силиин тударынга ажилдарны доктаамал чорудуп турарын мактавас аргажок. Бо удаада аныяктарның шуужуп эрткен чыскаалының одуруу Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун чарлааны Аныяктарның бот-идепкейиниң чылын база катап сагындырып турарын чон эскерген.

Байырлалга келген кызылчыларга болгаш аалчыларга ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун мурнундан ооң оралакчысы Максим Тунев байыр чедирген:

— Май бириниң чаңчылчаан байырлыг чыскаалын бо хүнге чедир сагып чоруурувус онзагайдыр. Ооң ачызында аңгы-аңгы аймак-сөөктүг, мергежилдик кижилер, хоочуннар, уруг-дарыг чаңгыс черге каттыжып, Күш-ажылдың байырлалын кады демдегелеп турарлар. Олар Россияның, төрзэн Тываның бодунуң өг-бүлезиниң тайбың болгаш менди-чаагай, аас-кежиктиг амыдыралының тургузукчулары-дыр. Чаңгыс чер-чурттугларым! Бис ажилдап-даа, бедик чедишкенинге чедип, эп-сеткилбиле бот-боттарывыска дузалажып-даа билир чон бис! Ол дээрге бурунгаар шимчээшкенивистиң кол үндезини-дир. Чонувустун

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Бөгүнгү
үндүрүлгөде:

ТӨЛЕВИЛЕЛ-
ДЕРНИ БЕДИК 2
ҮНЭЛЭН

•Улуг Тиилелгениң
72 чылынга
уткуштур 6

"УРАН ЧҮҮЛ.
ҮЕ. БИСТЕР" 9

•Спорт
КИЖИ БАЖЫ 10
КИЗИРТ, АЪТ
БАЖЫ КОЗУРТ

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

7 чылдың ийги чартында «Шын» солунуң чагыдылгазы ың бүгү почта салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-оскилеринде бо хүннерде чоруп турар. Чангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувус-кичилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Чагыдылга — 2017

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	127,22	381,66	763,32
31730 — организацияларга	137,22	411,66	823,32

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солуну
үезинде чагыдып номчуңар!

Хүннүң медээлери

КӨВҮРҮГНҮ ЭДЕ ТУДУП ЭГЕЛЭЭР

Кызыл хоорайның коммунал көвүрүүн эде тудар ажилдарны 2017 чылда эгелээр ужурулуг. Чоокта чаа Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдуң Россияның сайыды Дмитрий Медведев биле ужуражылгазының үезинде республиканың оруктарын эде кылып, сайырадырының айтырыгларын чугаалашкан.

Эрткен неделяның апрель 27-де Дмитрий Медведев 2017 чылда Тывага РФ-тиң Чазааның курлавыр фондузундан немелде акшаландырышкынны бээр дугайында доктаалга ат салган. Ол дээрже 2017 чылда саң-хөө дузазынга көрдүнгөн 200 млн. рубль болур. Бо акшаның шуп-тузун Тываның найысылалында коммунал көвүрүүн эде кылып баштайгы ажилдарже угланды-

рар. Көвүрүүн эде тургузарының төлевилелин ажилдап кылганы дээш, республика Санкт-Петербургтуң «Трансмост» компаниязынче 17 млн. рубльди төлээн. Баш бурунгаар санаашкыннар-биле алырга, көвүрүүн эде кылырынга 1,2 млрд. рубль хергелеттинер.

Тываның Баштыңы орук организацияларының удуртукчулары-биле оперативтиг хуралды эрттирген. Септелге тудуг ажилдарынга дарый белеткелди эгелээрин төлевилелдин шупту киржикчилеринге дааскан. Хайгаарал албан черлеринден эгелээр энергетиктерге чедир сентябрь эгезинде белеткел ажилдарын төндүрерин төлевилелге киржир дээш чөлшээрел алган организациялардан болгаш ведомстволардан Шолбан Кара-оол шыңгыы негээн.

БАЗА БИР БАЖЫҢ АЖЫГЛАЛДА

Кызылдың Спутник микрорайонунда 32 квартиралыг бажыңны ажыглалче кириген. Ол дээрже Убса-Нур кудумчузунда 14 дугаарлыг бажың.

Озал-ондактыг бажыңнарда хамаатыларны өскээр көжүрер программа езугаар ук чуртталга бажыңын «Титан» компаниязы тудуп кылган. Чаа квартираларны Баян-Кол 13, Дружба 34, Комсомол 107 болгаш Паротурбинная 19/1 дугаарлыг озал-ондактыг байдалда бажыңнарның чурттакчылары алганнар. Чаа бажыңнарны кымнар алырының даңзызын дыңнаткан соонда, чурттакчылар квартираларын көрүп чорааннар.

Чазак Даргазының бирги оралакчысы Органа Натсак, Кызыл хоорайның мэри Владислав Ховалыг чурттакчылар-биле кады чаа бажыңнарны көрүп четкеннер. Оларның аразынга чаа бажыңның даштынга кандыг чаа чүүлдер немей кылырының дугайында чугаа болган. Каш базым черде 825 уруг өөренир чаа школаны тудуп турар, ооң чанында чаа уруглар сады база бар.

Удавас Убса-Нур кудумчузунда хей квартиралыг чаа бажыңны удавас ажыглалче кириер. Амгы үеде бир бажыңны «Титан» компаниязы, а ескезин «Автономнуг технологиялар системасы» компания тудуп турар.

gov.tuva.ru

ӨРТ АЙТЫРЫЫН ЧАЗАККА КӨРГЕН

Арга-арыг өрттерининг талазы-биле айтырыгны Чазакка видеоконференция хевирлиг болган аппарат хуралынга сайгарып чугаалашкан.

Муниципалитеттеринг удуртукчуларының база киришкени ол хуралга ТР-ниң Арга-арыг ажил-агыыйның талазы-биле күрүне комитетининг төлээзи дыңнадыг кылган. Амгы үеде республика девискээринде өөскүп турар өрттер чок, мырыңай чоокта чаа Балгазын арга-арыг черининг Кызыл-Арыг участогунга 7320 га черге болган өрттү өжүрген дээрзин Арга-арыг күркөмунуң удуртукчузу Альберт Бараан илеткээ.

Арга-арыгларда постуларның ажылын системалыг болдураарын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол негээн. Тываның Баштыңының Чарлыын езугаар республикага бо чылдың апрель 24-тен эгелеп өртке удур онза чурумну тургусканын сагындыраал. Ону 2017 чылдың май 14-ке чедир күштүг болдураар деп баш удур дугурушкан. Апрельдин 28-тен эгелеп өрт талазы-би-

ле байдалдың нарыыдааны-биле холбаштыр Россияның ОБЯ-зының баштыңы Владимир Пучковтуң шийтпирин езугаар Сибирининг федералдыг округунуң девискээринге онза байдалды кириген. Чыл эгезинден бээр Тывага арга-арыгның 13 өртү 950 хире га черге болган.

«Чурттакчылыг черлерни долгандыр чардыарын эң кыска хуусаада доозар херек. Арга-арыг өрттерининг суурларже кире бээрин болдурбас эң идегелдик арга ол. Чер-черлерде удуртукчулар байдалды контролдаар, өске улустуң частырыгларын өөренир, бодунуң девискээрин камгалап билир ужурулуг. Арга-арыг постуларын негелде езугаар тургузарын Тываның Арга-арыг күркөмунуң даргазы Альберт Бараанга дааскан мен. Республикада өртке удур чурум бар деп чүвени кымда улупас ужурулуг. Бодувустуң арга-арыывыстың камгалаар, суурларывыстың айыл чок чоруун хандыраар ужурулуг бис» — деп, Шолбан Кара-оол бодунуң блогунга бижээ.

ТР-ниң Арга-арыг күркөмунуң медээзи.

ТЫВАНЫҢ ХООЧУННАРЫ КИРЖИР

Бүгү-россияның компьютеринг хей талалыг VII чемпионатында Тываның пенсионерлери киржир.

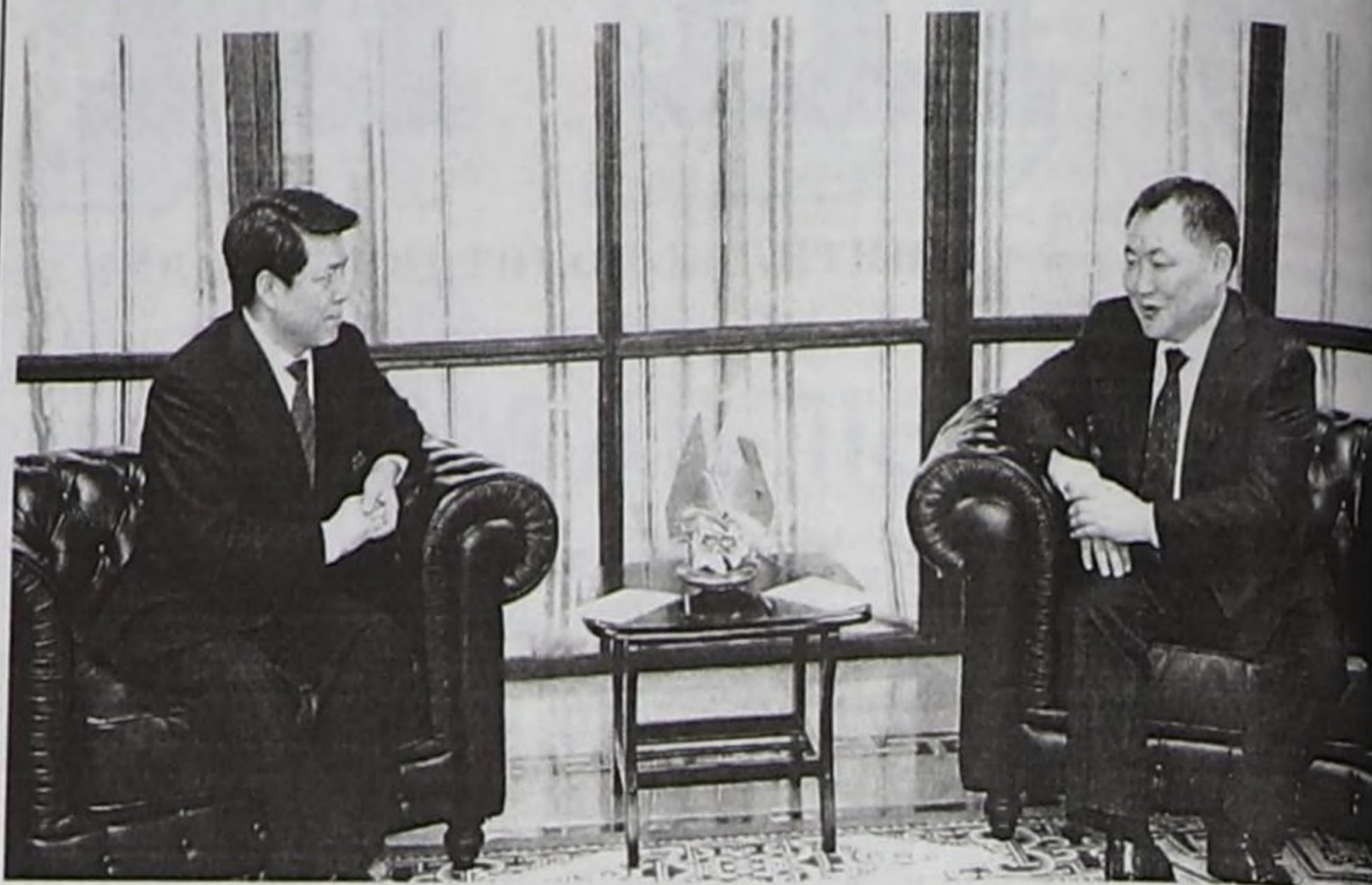
Ол мөөрей май 25-тен 27-ге чедир Санкт-Петербург хоорайга болур. ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының регион үе-чадазынга эрттирген чемпионатының тиилекчилери республиканы аңаа төлээлээр.

Аңаа Бии-Хем кожуундан келген Светлана Намчилова эгелеп чоруур ажыгларчыларның эң тергиини деп үнелеткеш, Кызыл чурттуг Чечекмаа Ондар компьютерни билер кижилеринг аразындан тергиини деп санаткаш, киржир болганнар.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының медээзи.

Тываның Баштыңының ажил-херэ

ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРНИ БЕДИК ҮНЭЛЭЭ

Тыва Республиканың Чазааның бажыңыга болган хуралга республикада орук алыры-биле капитал салышкынны кылып болур черлеринг таныштырылганын кылган. Ол хуралга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, Кыдаттың Онза болгаш бүрүн эргелиг элчини Ли Хуэй, Тыва Чазактың болгаш кыдат делегацияның кижигүннери, республиканың албан организацияларының болгаш Тывада федералдыг албан черлерининг удуртукчулары, бизнес-ниитилежилгелерининг болгаш хей-ниитининг төлээлери, эртемденнер киришкен.

Кыдат делегацияның кол соругазы — КУР-нуң талазындан капитал салышкыннарының дузазы-биле күүседип болур санал-оналдарны болгаш төлевилелдерни ол черинге-ле өөренип көөрү дээрзин элчин Ли Хуэй демдеглээн. Россия биле Кыдаттың баштыңнарының дугуржулганын езугаар регионнар аразында кады аылдажылганы чорудуп турарын ол чугаалаан.

Кыдаттың демир-орук тудар корпорациязының, улуг садыг-үлөтпүр банкызының Россияда төлээ черлерининг удуртукчулары болгаш КУР-нуң элчин черининг өске-даа удуртукчу аылдакчылары кирген делегацияны элчин Ли Хуэининг баштап алгаш келгени, республика-биле ажил-агыый болгаш экономиктиг кады аылдажылганы быжыглаарыга кыдат таланың сонугалдыын бадыткаан.

«Россия-биле стратегтиг кады аылдажылганы чорудуп турар Кыдаттың төлээзи болур кижининг бисте чедип келгени дээрже-ле эки чүүлду оштаан төөгүлүг ужурудузалаг болушкун-дур. Элчин Ли Хуэй чүгле кады аылдап турар коллегалары-биле звес, бүдүн командалыг чедип келгенине өөрүп, байыр чедирип тур бис! Бистиң чурттарывыстың аразында кады аылдажылга сайзыралче делгем орукту ажыдып турар дээрзин база катап демдегледип тур мен» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Бойдус курлавырларын тывар болгаш болбаазырадыр, транспорт болгаш энергетика, Россия биле Кыдаттың аразында садыглажышкынга хамаарышкан төлевилелдерни боттанды-

рары ийи талага ажыктыг болуру чугаажок. Бо талазы-биле шийтпирлиг базым кылдыган. Эрткен чылдың июньда Моол, Россия, Кыдаттың удуртукчуларының Ташкентке ужуражылгазының үезинде Тыва Республика таварыштыр транспорт четкизин тургузары-биле ийи төлевилелди боттандырып эгелээрин көргөн «Кыдат — Моол — Россия» экономиктиг коридорну тургузарының программаны бадылаан. Ол дээрже «Курагино — Кызыл — Цаган-Тологой — Арцсүр — Кобдо — Ташкент — Хами район — Чанцзи — Хуэй автономнуг округ — Урумчи аразының Барыин демир-орук коридору» биле «Курагино — Кызыл — Цаган-Тологой — Арцсүр — Овоот — Эрдэнэт — Салхит — Замын-Уд — Эрлянь — Уланчаб — Чжанцзякоу — Пекин — Тяньцзинь» аразының Соңгу демир-орук коридору-дур. Бо чылдың марта Пекинге Россия — Моол — Кыдат экономиктиг коридорну тургузарының программаны боттандыраар талазы-биле үш таланың консультациялары болган. Аңаа Россия биле Моол тала «Соңгу демир-орук коридору: Курагино — Кызыл — Цаган-Тологой — Арцсүр — Овоот — Эрдэнэт — Салхит — Замын-Уд — Эрлянь — Уданчаб — Чжанцзякоу — Пекин — Тяньцзинь» деп төлевилелди мурнады боттандыраары саналдаан.

Сөөлгү чылдарда Тываның Чазаа республикаже капитал салышкыннарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле звээш звес күженишкыннерни үндүрген болгаш ол ажил амдаа уламчылап турар. Ооң түңнелинде Россияның субъектилерининг аразында инвестиция климатының Национал рейтингинде туржун экижиткен. Чурт иштининг «Северсталь», «Евразгрупп», «Еп+» компаниялар болгаш даштыкы капитал салыкчулардан Кыдат биле Швеция Тываның экономиказынче капитал салышкыннарын кылып, боттарының төлевилелдерин боттандырып эгелей бергеннер. Олар Тывага улуг бүдүрүлгелерни тургузуп, казымал байлактар болбаазырадыр лицензияны ап, 43 млрд. рубльдиң акша салышкынны кылган.

Чазак бажыңыга болган хуралга кол илеткелди Чазак Даргазының оралакчысы Александр Брокерт кылган. Ол илет-

келинге амга чедир чүзүн а биле бүрүн шинчилетти болгаш үлөтпүр аргазы-шиңгээди алырынга ба казымал байлактар бөлүүнү шыштырган. Оларның аразындан хөмүр-даш курлавыр онзагайлап демдеглээн. Ч. эксперттерининг берген үнел биле алырга, демир болба радыр үлөтпүрге ажыглаар марканың кокстуг хөмүр-курлавыры 16 млрд. тонна дип турар. Ооң хей кезин Хемнинг хөмүр-даш бассейни чыдар.

Республиканың бурун сайзыралыга шаптык чедип турар чамдык барымдаалар барын илеткелчи база чугаала Тыва өске регионнар-биле транспорт дузазы-биле харажып турза-даа автоорук четкизи сайзыраваан. Республика-биле демир-орук харыгы чок. Республиканың социал экономиктиг сайзыралының болгаш өске-даа айтырыгта шийтпирлээр-биле демир-орук автоорук, агаар оруу бол энергетиктиг коридорну турары-биле тускай төлевилелде бурунгаарладыр ажилдап чорудуп турар.

Ийи тала ажил-агыый болгаш экономиктиг кады аылдажылганы аңгыда, өөредилге культура болгаш туризм аразында база кады аылдап дугурушкан.

«Кыдат-биле Тыва Республиканың аразында ажил-агыый кады аылдажылга быжыглаарыга силернинг налдарыңарны болгаш төлевилелдериниң дыңнап тур мен. Чаа-ла таныштыргача презентацияны сонугу көрдүм. Шынап-ла, бышкан, тургустунган төлевилелдер болду. Силернинг чуртунар-биле чөлшээржилгени кылып, тап өөренип көөр бис. Кыдаттың элээн каш можолары-биле Тыва экономиктиг харылзаалар тутканын билер бис, ам олар саны көвүдээр ужурулуг. «Лун» — бистиң кады аылдажылга виста баштайгы базым-дыр бодаар мен. Эки чижек ол-өске-даа төлевилелдерни боттандырып эгелээринге идеп турар мен. Сеткиливис хандыңдан ону күзеп тур бис» — деп презентация соонда элчин Ли Хуэй дыңнаткан.

ТР-ниң Чазааның парлалга албан

МАГАЛЫГ-ЛА МАЙНЫҢ БИРИ

Төнүзү. Эгези 1-ги арында.

Төнүзү ажил-ижиниң түңнелинде, бот-тывынгырының чылдарда сөөлгү каш чылдарда сайзыралы бедик деңгээлге көдүрүлгөн. Аэропорттун тургузушкуну, М-54 автоорук туга талаже углааны дээн чижектер телевиделдерни шийтпирлеп алыс улуг чедишкен. Бистиң ниити тавыс – республикада чурттаачы бурузу ук өскерлишкеннерни уу-биле шын ажыглаарын чедип. Ону чедип алырының эң-не кол – кызымаккай, эрес-кежээ ажил-бичангай Күш-ажылдың чараш тавыс-биле! – деп, ол чугаалаан.

Чондон Федерация Чө-өңүн кижигү Мergen Ооржак, хоорайның баштыңы Дина Оюн, Профвизелдер даргазы Га-горюн, Ниити-российжи улусчу регион штавының даргазы

Алена Седип база сөс алганнар.

Чыскаал доозулган соонда, улустун кичээнгеи арат шөлүнде дистинишкен майгыннарда салдыган күш-ажылчы делгелгеде барган. Фонтан чанында Бай-Тайга кожунунуң ус-шевер чазаныкчыларының ажилдарын делгээн тыва өгнү чыылган чон улуг со-нуургал-биле көргөн. Ында Бай-Тайга кожунунуң сураглыг ус-шеверлериниң салгакчыларының кылган ажилдары: согааш, бала, деспи, чонар-даштан болгаш ыяштан чазап кылган сувенир-лер, өөктер, хөрек камгалалдары, хөмге чурраан чуруктар, мал-маганның мыйызы болгаш дуюндан кылган эдилелдер дээш өске-даа чүүлдер делгеттинген. Оларның чанында база-ла ук кожунунуң даараныр-узаныр шеверлериниң ажилдары онзагай черни элээн. Ында тыва хептер, болук, чучак, чеңи-чок, тыва хээлиг сыртыктар, туткууштар, кежик хаптары, чавага, боошкун дээш тыва

херээжен кижиге хамааржыр янзы-бүрү пөс-таавыдан даараан эдилелдер бар.

Дараазында майгыннарда Тожу, Таңды, Би-Хем кожуннарның, Ак-Довурак, Кызыл хоорайның техникумдарының сургуулдарының кылган янзы-бүрү ажилдарын чон сонуургаан. Оларның аразында хөмдөн кылган тыва хөгжүм херекселдери, сөөктен, даштан, гипстен, демирден каңнаан ажилдарның чаражы аажок. Бичии, школа назылыг болгаш элээди оолдар, уругларның кылган ажилдары улуг мастерлени-биле деңгээл турарын чон магадап ханмаан. Ажилдарны чүдөн кылганын, чүге хергин садыгчылары эрткен-дүшкен чонга тодаргай-биле тайылбырлап берип турганнар. Бо делгелгеден алгаш көөргө, бистиң салгакчыларывыс аразында онзагай уран талантылыг, келир үениң езулуг-ла каастакчылары болур ус-шеверлер, каңнакчы, дарганнар өзүп олурар дээрзи илдең.

Байырлалда чыылган чон майгыннарда чараш ажилдарны шуптузун көрүп четтикпээнде-ле, агаар-бойдус өскерлип, барыын чүктен кара булут дигрелип келген соонда, хамык байырлалдың чараш делгелгезин күштүг хат үрөп, майгыннарны уjur хадып эгелээн. Ынчап баарга, делгелгениң киржикчилери дыка дүргөн чыгынгай, тарап чоруп эгелээннер. Делгелгени сонуургап турган чон, агаар-бойдустун хенертен өскерилгенинге хомудап, байырлалдың эрте доосту бергенинге хараадап чанганнар.

Сайсуу ДАРГЫН-ООЛ.

Владимир ЧАДАМБАНЫҢ тырттырган чуруктары.

МАЙ 1 — БАЙ-ТАЙГАГА

Бистиң Бай-Тайга кожун даргазы чылдың-на Май 1 ыралалын кожун төвү Тээ-уурга демниг күш-ажылче эвилелдеп кириер сорул-чыскаал-митингини орга-нистап эрттирери чаңчыл-ган.

Каалды Ленин кудумчунуң ан эгелээш, кожун чагырга-административтиг бажыңының эхээп доктаап турар. Тускай бе-

леткеттинген сценарий езугаар баш-карыкчы албан организацияларның удуртукчуларын база оларда күш-ажылдың хоочуннарын адап, ук албан организацияларның бүдүн чыл дур-гузунда чедишкеннерин демдегелеп чугаалап, чоннуң хей-аъдын көдүрер кыйгырыгларны салып турар бис. Мындыг чыскаал-митинг күш-ажылчы чонувустун чаңгыс демин каттышты-рарына улуг уjur-дузалыг дээрзи билдингир.

Албан организациялар болгаш агиткварталдарның чурттаачы чонун-га «Чаңгыс демниг Россия» партия-зының, аныктар болгаш хоочун-нар эвилелдериниң төлээлери байыр чедиргеннер. Чыскаал соонда кожунуң культура ажилдакчылары байырлалдың солун программалыг концертин көргүскөн. Май 1-ниң байырлалы стадионга спортчу хем-чеглер-биле доозулган.

Светлана САМБЫЙ-ООЛ.

ЧЕДИИШКИНИҢ КИРИШКЕН

Кызылдың 8 дугаар ортумак школазының физика болгаш информатика башкызы Тайгана Сандак, психолог-педагог башкы Айдаш Наваждай, тыва дыл болгаш литература башкызы Меңнеш Дупшун «Чылдың башкызы-2017» деп хоорай болгаш республика чергелиг мөөрейлерге чедишкенниг киришкеннер.

Айдаш Наваждай – хоорай чергелиг «Өөредилге чериниң тулган эр башкызы» мөөрейниң «Тергин кижизидикчи – эр башкы» деп номинацияның тиилекчизи, а республика чергелиг мөөрейге 2 дугаар черни элээн. Меңнеш Дупшун – «Төрээн болгаш орус дылдарның бүгү россияжи мастер-казы» деп хоорай чергелиг мөөрейниң «Чаарткычы-башкы» деп атка, республика чергелиг мөөрейге «Төрээн дылга сонуургалды оттурары дээш» номинацияга төлөптүг болган.

Кызылдың 8 дугаар школазының чор-гааралы Тайгана Сандак – хоорай чергелиг «Чылдың башкызы» деп мөөрейниң тиилекчизи, «Тыва Республиканың чылдың башкызы-2017» деп аттың эдилекчизи.

Бистиң корр.

"Ногаан Россия" акция

ЧУРУМЧУДАРЫ ЧУГУЛА

рель 29-та, Май 1 ба-алының мурнунда, Кы-хоорайда күш-ажылчы организацияларның, ларының, ведомство-ның коллективтери, й чагыргазының бол-хоорай Хуралының дакчылары, студенти-ууда сайгарлыкчылар, тиктиг партиялардан ыс демниг Россия» ызы «Ногаан Россия» үгү-российжи чаагай-лга акциязын деткип, а-биле субботникче

хоорай чагыргазының

дыңнады-биле алырга, хоорай-ның богун аштап-арыглаарына ниитизи-биле 4200 ажыг кижиги киришкен. Хейнүң күжү-биле муң кубометр бок аштаттыган, ону чүдүреринге «Чаагайжыдылга» МУБ-туң 29 чүк чүдүрер автомашиналары ажылаттыган.

ТР-ниң Информатизация болгаш харылзаа яамызының ажилдакчыларына, оларның иштинде «Шынның» редакция коллективинге Доңмас-Сугнуң унун дургаар чоруткан Чүлдүм биле Тыва эки турачылар кудум-

чуларының эжеш саннар-биле дугаарлаан бажыңнарының богун аштап-арыглаар берге үлө онаашкан.

Ук бажыңнарның даштын-да контейнерлер чок болгаш, оларның чурттаачылары богун дорт-ла тулаа кыдынче аппа-рып төп турарлар. Ында черле чүнү чок дээр боор, бүдүн бок төгөр чер (полигон) апарган дээр болза, частырыг чок. Өл-шык, тулаа черге кышты өттүр овааланып, дагланган бок час дүжүп, чылыг хүннер кээрге,

эрээш, чыт-бузу кедерээн. Оон та чеже микробтар агаарга та-рап, аарыг-аржык тывылдырып турар чүве? А ол чоок-кавының чурттаачылары ону-даа херек-ке албас, субботник үезинде оларның херимнериниң иштин-ден үндүрүп төп каан богун өске кижилер аштап-арыглап турда, ыят чокка удур төп турарлары-даа бар. Олар чүгле хериминиң ишти-ле арыг болза, ажырбас деп бодаар хевирлиг. Богун төп, оваалап алган чери ырак звес, хөөредир болза, бажыңдан

чүгле чаңгыс базым, «Одаг дол-гандыр» бодап орбайн, хоорай-выс база тынар агаарывыс арыг-силиг болзун дээш кижиги бүрүз сагыш салыр уjurлуг.

А хоорай чагыргазы кудум-чуларга контейнерлерден салып, чурттаачы бажыңнарның ээлери чурумчудар үе келген-дир. Совет үелерде ышкаш агиткварталдарның ажылын дигизип, кудумчулар аразына корум-чурум, арыг-шевер та-лазы-биле чарыштардан чүге чарлап болбас деп? Ол ыш-каш чаагайжыдылга ажылы чорударда, аштап-арыглаар девискээрлерниң хуваалда-зын шын чорудары чугула-дыр. Хуу бажыңнар ээлериң бокталдырып, чүдүредип каан девискээрлерин албан организацияларның коллектив-теринге аштадырын соксаткаш, чурттаачылар ортузунга кижизидилге ажылын шыңгы чорудуп, оларга бок-күзүрүмүн хоорай иштинге төккени дээш, чогуур хемчеглерни онаары чугула деп бодаар мен.

А субботниктерде чоннуң массалыг дыштанып, агаарлаар черлерин, хоорайже кирер орук-чирик кыдын аштап-арыглап алзывысса?

Светлана ООРЖАК.

Айдыс МОНГУШТУҢ тырттырган чуруктары.

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ ШОЛБАН КАРА-ООЛ 2016 ЧЫЛДА ЧАЗАКТЫҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛGAZYHЫҢ ДУГАЙЫНДА ОТЧЕТТУ ДЭЭДИ ХУРАЛДЫҢ МУРНУНГА КЫЛГАН

Тываның Дээди Хуралының (парламентизиниң) сессиязының ээлчег чок хуралы апрель 28-те болган. Хурал калбак хевирге эрткен. Аңаа регион Чазаның кежигүннери, кожууннар баштыңнары болгаш чагыргалар даргалары, эрге-чагырганың федералдыг органның девискээр эргелелдериниң удуртукчулары, хөй-ниити организацияларның баштыңнары олурушкан.

Хуралга кириген хүн айтырымы — чаңгыс: 2016 чылда республика Чазаның ажил-чорудулгазының болгаш 2017 чылда мурнады шиитпирлээр угландырышкыннарның дугайында отчетту сайгарып чугаалажыры. Кол илеткелди Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол кылган.

— Хүндүлүг депутаттар! Коллегалар!

Бөгүн бодумнуң Конституция езугаар бүрүн эргелеримге дүүштүр 2016 чылда республика Чазаның ажилының түңнелдериниң дугайында илеткелди силерге кирип тур мен. Эрткен чылдың түңнелдерин чон-биле баш удур чугаалажыры эки чаңчыл апарган. Чазак кежигүннери депутаттар-биле кады бо удаада база хамаатыларның чыыштарына, күш-ажылчы коллективтерге чүве чугаалап турганнар.

Чазактың ажил-чорудулгазының чугула чүүлү — бодунуң ажилын ажык-чарлыг кылыры, ажил-херектериниң дугайында отчеттун бээр болуп турар. А эң кол чүүл — чон-биле харылзаалыг болуру, бодунуң эргелел шиитпирлерин ниитилелден кирген саналдар-биле тулгажытыры. Кирген чагыг бүрүзүн ылап сайгарары, хуусаазын көрүп, харысалганың деңгелин езугаар хуваары, Чазак доктаалы-биле бадылаары чугула.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым! Эрткен чыл политиктиг байдал талазы-биле чуртка-даа, республикага-даа бачымчымыштыг болган. Бадылаашкыннарның чаңгыс ай хүнү сентябрь 18-те Күрүне Думазының депутаттарын болгаш Республика Баштыңын соңгаан бис. Сырый демниг чоруу дээш Тываның соңгукчуларына өөрүп четтиргенимни илередир база бир арга бөгүн көстүп келди. Олар бодунуң республиказының салым-чолу болгаш Россияның чаңгыс демниг чоруу дээш харысалгалыг чоруун көргүскен чаңгыс чер-чурттугларымга чоргаарлары мен. Тываның соңгукчулары соңгулдалар хүнүндө бүгү чуртта эң хөй бадылаашкыннарны көргүскен! «Чаңгыс демниг Россия» дээш бадылааннар 83 хуу болган! Бо чорук Күрүне Думазына Лариса Күжүгетовна Шойгу болгаш Мерген Дадар-оолович Ооржак деп ийи депутаттыг болуп арганы Тывага бир дугаар тывыскан.

Меңээ болгаш мээң командалга 2016 чыл онзагай болган. Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизиниң соңгулдаларына чаңгыс чер-чурттугларымның бүзүрелин чаалап алдым. Кампания бөдүүн звес болган. Боттук-даа болгаш политика талазы-биле чаңгыс талалыг-даа шүгүмчүлелдер хөй болган. Кижилер акты ак деп ылгап шыдаан. Олар эрге-чагырганың чедир кылбайн турар чүүлдерин, көскү өскерилгелерни эскерип турарлар. Соңгукчулар турум чорук дээш, бурунгаар шимчээшкн дээш бадылааннар. Ол бедик бүзүрелди шын-зыктылары бистиң кол сорулгавыс болур.

Күрүне Думазының депутаттарының мурнунга Россия Чазаның Отчет берип турганын чоокта чаа көргөн бис. Делегейде экономиктиг байдал нарын болуп артпышаан, бистиң чуртувусче санкциялыг ыйыдышкыннар ам-даа хевээр дээрзи-биле чөлшээрешпес арга чок. Мындыг бөдүүн звес байдалда, ылаңгыя саң-хөө рыногунга берге турда, күрүнениң социал бүгү хүлээлгелерин камгалап арттырып, экономиканы өзүлдениң ба-

зымнарныче кирип турарына Россияның удуртуклузының ачы-хавыязы улуг. Тыва дээн ышкаш дотациялыг регионнарга кризистиг байдал дыка нарын дээп турар. Бистиң боттарывыстың орулгаларывыс чылдан чылче хөй звес болуп, бюджет аргалары кызы апарып турза-даа, өзүлде турум апарып турар. Социал уjur-дузалыг болгаш эңчугула чарыгдалдар республика бюджетиниң 90 хуузу ээлеп турар. Ол үеде экономиканы сайзырадырынга — капитал салышкыннарга, сайгарлыкчы чорукка болгаш көдээ ажил-агыйга ооң 8,6 хуузу азы 2 миллиард рубль хире бюджет акшазын чорудуп шыдаан бис.

— регионнуң ниити продуктузу 0,4 хуу өскөн. Бо берге байдалда эң кол чүүлү — социал-экономиктиг кол-кол көргүзүлгелерни турум өзүлденин чедип ап шыдаан бис.

— үлетпүр бүдүрүлгезиниң индекси — 5,3 хуу,

— көдээ ажил-агый продукциязының бүдүрүлгези — 2,5 хуу,

— харылзаа ачы-дузазының хемчээли — 8 хуу,

— ажилдакчыларның айда ортумак ажил төлевири — 4,9 хуу (29716,3 рубль). Чонга төлевири ачы-дузаның хемчээли 2015 чылдың деңгелинде арткан.

Сибирьниң федералдыг округунуң регионнарының рейтингизинге Тыва:

— үлетпүр бүдүрүлгезиниң немей өзүлдениң талазы-биле 4-кү черни,

— ажыктыг казымалдарны казып тыварының талазы-биле 3-кү черни,

— чонга төлевири ачы-дузазының хемчээлиниң талазы-биле 2-ги черни,

— айда ортумак ажил төлевири деңгелиниң талазы-биле 4-кү черни ээлеп турар.

Албан езузу-биле статистиктиг медээлерни чугаалайын. Ук медээлер РФ-тиң Президентизиниң соңгулдаларының мурнунда чамдык сагыжы бак критиктерниң экономиканың база үлетпүрнүң буураашкынын, көдээ ажил-агыйның бүдүрүкчүлүүнү кудулаанын, ажил чок чоруктуң өскениниң дугайында альтернативтиг экономиктиг анализтерин буруу шаап турар. Ол, мен бодаарымга, бир дугаарында, уттундурбас 90 чылдарның соонда чуртка берге байдалга арткан экономиканы катап тургузар болгаш сайзырадыр дээш, улуг үлүг-хуузу кириген ажил-ишчи чонга хамаарыштыр шын звес апар. Бистиң оппонентилеривис үелерни, фактыларны солурун, шупту чүүлдерни хойтпактаарын болдурбас бис.

Оларның бөгүн көргүзүп турар байдалдарында, 2007 чылдан, ажилывысты эгелзэн бис. Ынчан бис кошкак болгаш буураан республиканы хүлээп алган бис. Эрткен 10 чылдарның дургузунда бистер шупту кады улуг ажилды кылган бис. Үлетпүр бүдүрүлгезин ап көрээлиңер. Ооң 2007 чылдан тура ниити хемчээли 6 катап өскөн. 2016 чылдың түңнелдери-биле алырга, 2015 чылга деңгээрге, 49 хууга азы 18,4 млрд. рубль чедир өскөн.

Үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээлиниң өскенинге ажыктыг казымалдарның тывыжының талазы-биле ажил-чорудулга салдарлыг болган. Полиметаллдар рудаларының тывыжы 66,8 хууга, хөмүрнүң 28,5 хууга, алдының 2 хууга өскөн. Үш хөмүр-даш компаниялары чылдың-на республика бюджетин 100 млн. рубль үндүргүлөр-биле хандырып турар. Хөмүр тывыжы бөгүн, реформа мурнунда деңгелеге бодаарга, 1,3 млн. тонна улгаткан. 2006 чылда хөмүр тывыжы 684 муң тонна болуп, республиканың хергелелин арга чадаарда дуглап турган.

Амгы үеде Тывада ниити хемчээли 350 млрд. рубль түннүг сес улуг инвестиция төлевилелдери амыдыралга боттанып турар. 2016 чылда ажыктыг казымалдар тывыжының адырында бүдүрүлгениң хемчээли 110,4 хууга өзүп, россияжи көргүзүлгелерден 7,9 хуу ашкан. Бир звес

үлетпүр регионнуң сайзыралының кол драйвери боор чүве болза, а Тываның чурттакчы чонунуң 46 хуузуна көдээ ажил-агый кол амыдырап-чурттаарының үнденини болур.

Сактып тур боор силер, 2007 чылда мээң бир дугаар үндүргөн Чарлыым көдээни деткип, көдээ ажил-агыйны акшаландыраарының хемчээлин беш катап улгаттыраары болган. Мындыг деңгел бөгүн олчаан камгалантырган. 2006 чылга деңгээрге, 2016 чылда акшаландырышкынның хемчээли 5 катап өскөн. 2007 чылдан эгелеп көдээ ажил-агыйга 5,5 млрд. рубль салдыган. Көдээ ажил-агый продукциязының хемчээли 2,5 катап өскөн. Бо чылдарның дургузунда аңгы-аңгы үе-чаданы эрткен бис: баштай мал бажының өзүлденин чедип алган бис. 20 чыл дургузунда чартык миллион чедир өскөн. Сибирь Федералдыг округта Тыва Республика мал бажының өзүлдениң талазы-биле мурнуку одуругда турар.

2013 чылдан эгелеп «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлевилелди боттандырып эгелзэн бис. Төлевилел муң беш чүс ажыг ажилчын олуттары берип база бюджетче үндүргүлөр чыылдазын көвүдеткен. 2016 чылда төлевилелдин өзүлдениң үнденинге элзэн хөй кластерлиг төптөрнү тургускан бис. Оларның эң улуу — Сукпакта база Чадаанада эът комбинаттары, бирээзи — үрезин бүдүрер КХН «Туранское» болуп турар. Ниитизи-биле 2007 чылдан тура кластерлер принциби-биле көдээ ажил-агый чиг эдин болбаазырадыр сүт хүлээп алыр болгаш болбаазырадыр биче цехтер 17, 5 сүт-бараан фермазы, 4 мал согар цех, 5 биче алгы-кеш, дүк болбаазырадыр, 4 балык болбаазырадыр, 3 ногаа шыгжаар төп, 1 ногаа консервалаар биче цех тургустунган.

Бис чадаг-терге чогаатпаан бис. Хуу дузалал ажил-агыйларының сайзыраарына дөгүм кылдыр көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинге кооперацияны катап тургузарын оралдажып турар бис. Өскээр чугаалаарга, ам хойжу бүрүзү Сукпактың база Чадаананың эът комбинатына дужаар кылдыр бодунуң малын өстүрүп ап болур. Ол дээрге мал-маганны өстүрүп, келир үеде бизнестин эгезин салып аарының кол чылдагааны болур. Продукциязының саарылгазы дээрге — тараачын-фермер ажил-агыйларның кол чедишкннериниң үнденини. Ол ажил-агый чаа-ла эгелеп чоруур аныктарга, ылаңгыя «кыштагжыларга» эргежок чугула. Оларга боттарының ажил-херектериниң келир үезин, күш-ажылының логиказын көдээге амыдырап-чурттаарының аргаларын көрүп, билип алырынга дузалаар.

Ам республиканың Чазаа алгы-кешти болгаш дүктү болбаазырадыр кластерлиг төптү тургузуп алыр сорулгалыг. Көдээ ажил-агый ямызынга чүнү-даа мурнады шиитпирлээр кол айтырыг. Көдээ ажил-агыйның чиг эдин болбаазырадыр технологтуг илчирбени тургузуп алыры — бирги планда. Бүгү мал ээлеринге субсидиялар бээр дуза чок болгаш экономиктиг шынзыттынмаан херек. Бис ону ынчаар кылбас бис.

2017 чылдың январь 1-ден эгелеп Россияның Көдээ ажил-агый ямызы регионнарга саң-хөө деткимче кылдыр чаңгыс аай хевириниң субсидиязын бээриниң чаа чурумун ажилдап кылган. Тывага 2017 чылда 182 млн. рубль көрдүнгөн. Бо чылын РФ-тиң бүгү субъектилеринге субсидияларның хемчээли эвээжзэн. Көдээ ажил-агый сайыды Александр Николаевич Ткачев-биле ужурашкаш, биске немелде акша-төгери херек дээрзин дугурушкан бис. Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем ямызы кыска хуусаа дургузунда регионалдыг нормативтиг акт — Чаңгыс аай субсидия

хуваалдазының чурумун ажилдап

гаш, Парламенттиге бадыладыр ужур. Көдээ девискээрлерниң саралының программазына хамаары эрткен чылын республиканың аңгы суурларында 93 анык өг-бүлелер чуртталга байдалдарын экижи Кызыл-Мажалык суурда 275 ол ниити билиг школазының тудуу улап турар. Өөрүнчүг медээни сил дыңнадың — Улуг-Хем кожуунуң ИИ суурда эрги школаның орнунга чаа тудуунга федералдык саң-хөө дуза чызын чедип алган бис. Ооң туду чылын эгелээр.

Элзэн каш шүгүмчүлелдиг чуга саан чүүлдерим бар. Көдээге чурттал таарымчалыг болгаш аныктарга пективтиг кылдыр тургузар ужурлук. Көдээ девискээрлерни сайзырадыр программазының аргалары долгуз-ажыглаттынмайн турар. Ылаңгыя соци инженерлиг инфраструктураны турары, оруктар тудуунга, чурттакчы чон социал уjur-уткалыг төлевилелдерни тандыраарына. Мынчага чедир көд тускай специалистерни хаара т талазы-биле чуртталга политиказы луг чоруттунмайн турар.

Бо айтырыгже тус черниң бот- карылга органның кичээнге угландыраары чугула. Колдуунда республиканың Чазаа кожууннар чагыргалардан бадытталдыг саналдарны, ажил кылдырган төлевилелдерни болгаш наашкыннарны четче ап шыдавайн таварылгалар тургулаар. Бо программа киржилге амдыызында чок, шыңгы куренция байдалдарына эртер ужур.

Хүндүлүг коллегалар, кожуун чалгаларының даргалары! Тус чер эрге-гыргазы бодунуң девискээриниң сайылынга улуг сонугалдыг болур ужур. Көдээниң сайзыралының талазы-биле программа ындыг арганы силерге бер турар. Кризистиг байдалдарга ону алавазы — улуг харысалга чок чорук. Программа комплекстиг характерлиг, тус сорулгалыг принциби-биле тургустун ведомстволар аразының калбак комбинациязы негеттинер. Бо программа чорударын Чазак Даргазының бирги лакчызынга дааскан. Ук шиитпир бот шынарлыг болур дээзинге идегээр мен.

«Анык өг-бүлөгө — кыштаг» программазының боттанышкынының иги чылы чоруп турар. Түңнелдер эки-дир: 105 тараачын-фермер ажил-агый тургустунган, чылыг кыштаг туттунган, ажыглаттынмайн чыткан муң гектар чер боттарының ээлери тыпкан, 3780 дөрбелчин метр чурттал шөлү ажыгалап кирген. Улгады бер улус ышкаш, чуртталганы чүгле эртк хүн-биле деңгээри чугула звес. Аны өскөн бүзүрелди бурунгаар көрү чуртталганың кедизин бодаар болза Бо эң-не чугула.

Төлевилелдин киржикчилерини чедишкннери аңгы-аңгы болуру биндир. Канчаарга-даа «чарнының аар дериткиже» ажилдап турар кижилер түңнелди черле чедип алыр ужур. Төлевилелде кол чүүл — улуг кижилер арга-дуржулгалыг малчыннарның дерт төрелдериниң, тус чер чагыргаларының деткимчези. Кайда деткимче барыл, анык кижилер боттарына бүзүрелди амыдыралдың чугула айтырыгларын эрге-чагыргалар тоомчага албайн турар черлерде ажилдың түңнелдери чаа болур. Бо дээрге шуптувуска шылтаптыр — анык кижилерге активизация берип, дуза кадарына белен бис ажилды башкарып тура, эң шын чурт шиитпирлерни хүлээп ап шыдаар бис деп чүвени көргүзөр ужурлук бис.

Бүгү күженишкннер түңнел болурунун айыылы тургустунуп, бот гелерге таваржып турза-даа, чүгте (Уланчызы 5-ки арында).

Кичээнгейлиг дыңнааныңар дээш,
четтирдим.

Улуг Тиилелгениң 72 чылынга уткушту

“КЫЗЫЛ-КОЪШКА” УЛУҮН КАТКАН...

Ававыс Севец Ендановна Күжүгеттиң өскөн-төрзөн чер-чурту – чогаалчы, Алаш огу Антон Үержааның чогаалдарында кызыл хараганындан бээр алгап-йөрзеп бижитп турары Алаш хем, Кызыл-Тайга, Чолаалыг, Чечектиг, Тенниг-Кыйыг деп черлер ол. Ам бодап олурарымга, Антон Үержааның ада-өгбелери ававыстың ада-өгбелери-биле кады-кожа чурттап чорааннардыр. Ынчанга ававыстың чаңгыс чер-чуртуларының огу боорга, Антон Үержааны бодум хууда онзагайы-биле үнелеп, хүндүлөп, ооң бижээн чогаалдарын кымдан артык сонургап номчуп чоруур мен. Сактырымга, ооң чогаалдарын ававыска турскааткан ышкаш-тыр.

Авам толуг-томаанныг, узун-чиңге дурт-сынныг, арын-шырайы шевергин чараш, коңзагарзымаар думчуктуг, улуг каытташкар кара карактарлыг, узун-узун кирбиктерлиг, узун-суук кара чажын мойнунга чедир чолдайты кескеш, ол үениң узун какпак дыргаа-биле бажының дүгүн бөле кактынып алыр. Кулактарыңа мөңгүн дээрбек сыргаларын, холдарыңа мөңгүн чүскүктөрүн суккулап алыр. Ол эдилелдерни ус-шевер дарганнар кылган деп чугаалап олурганын дыңнаан мен. Аяк-сава чуй бээр, мөңгүн чүскүктери аяк-савага дегеш, кыңгырткайнып, кандыг-ла-бир уян аялга ышкаш дыңналыр. Ававыстың даш-

тыкы омур-хевири дыка чараш турганы-биле аныянда Ак, Алаш, Хөндөлөнниң ховар чараш кыстарының бирээзи турганы ылап хевирлиг.

Ол үеде чыраа-саяк аът мунга, чорук-херек бүдүрүп, Алаш, Хемчик аразыңга өскеп-бадып чоруп турган Алаш өрү, Дапсы хем чурттуг Достак (чонда ады Бүдүү Кожай) огу Дугар Күжүгет дээрзи ававыстың чалбыш оттуг чалыы чүрзөн чаалап алган. “Кижилер чугаалажып таныжар, аъттар киштежи таныжар” дээр ышкаш, ийи танышпас оол, кыс ынчаар таныжып, ишти-хөңнүн билчип, чүректерин каттыштырган.

Ававыс ада-иезиниң улуг кыс уруу болгаш, ада-иезинге дузалажып, бодундан бичии думчаларын азырап өстүрүп, аал ажылын бичиизинден-не кылып өөрени берген. Кыс кижиниң сагып күүсетсе чогуурузу-чаңчылдарын авазындан билип ап чораан. Кызыл-Тайга эге чада школазын чедишкенин дооскаш, Кызыл тайга сумузунун арбаннарының бижик билбес чонун, аъттыг аалдарын кезип чорааш, үжүк-бижикке өөрөдип, иделкейжи аревзчи, чоннуң ынак башкызы болуп, үжүк-бижик билбес улуска “көөр караавыс, дыңнаар кулаавыс” диртип чораан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде ававыс Кызыл-Тайга сумузунун белек чыыр комиссиязының кижигүнү турган бол-

гаш, маадырлыг Кызыл Шеригге дузаламчы кылдыр “кызыл-коъштарны” чыып чорударыңа эң иделкейлиг киришкен. Боду авазын дөззөн шевер, аныяндан даараныр болгаш, хол-хаптарын, алгы херектээш тоннары, чымчак идиктерни, кидисуктарны даарап, фронтуже чорудуп турган.

Ававыс ажы-төлү бистерге база тыва национал хөйлеңнерни, чеңи-чоктарны, тоннары, бөрттерни даарап кедирип чорааш, өстүр азырап каан. Чаңгыс чижектен кирип көрейн. Мен школага белеткел клазыңа өөренип кирип турумда, кеткен платьем, тонум, бөргүм шупту авамның даарап берген хептери болган. Чаңгыс классчыларым аразындан чараш даараан хептиг кижиге мен болган мен. Башкыларым ынчаар үнелеп, мактап турганын ам-даа утпаан мен.

Даараныр ус-шевер боорга, чагыг кылып келген улус авам сугдан үзүлбес. Чүнү-даа чагып даарадыр: бичии чаштарга болуп идикчигештерни, чучактарны, улуг, бичии улуска узун-кыска аайы-биле тыва тоннары, херектээштерни, чеңи-чоктарны, чымчак болгаш кадыг (андарык баштыг) идиктерни дээш өске-даа. Алгы-кештен даараар тоннары безин каш янзы болур: хураган кежинден даараан торгу додарлыг тоннар, күзүн, чазын кедер ой болгаш сесирге тоннар, дискет караа чедип турар

узун, кыжын кедер семдер хой кежинден даараан негей тоннар дээш баар. Чылыг үелерде кедер торгу-биле додарлаан шыва тоннары, хөвөнниг тоннары, чайгы тыва бөрттерни база даарап турган.

Авамга чагыг кылып келген улусту амгы үеде ышкаш метр-биле хемчээп-даа турбас, назы-харыңга, узун-кысказыңга дүүштүр чазыг чок даарап кылып бээрин чагыкчылар магадап чугаалажыр. Авам та кажан дыштанып, удуп турган кижиге, көөрге-ле, дааранып-ла олурар. Арага шуут амзавас чораан. Авамны ам сактып келгеш, кээргээр-дир мен.

Ачамның думчалары Долзан, Чылбак угбаларым, Олег акым улуг чаавазыңа хүндүткелин көргүзүп, авамга бо-ла белек-селектиг кээрлер. Арбычыга, Сынаа честелерим, чаававыс Лидия Сентябрювна ававысты дыка-ла хүндүлээр чордулар. Келгеш, ававыска чагыгларын берип, чүнү-даа даарадыр. Садыг хеви шоолуг кетпес, авамның даарап берген хевин кедип чордулар.

Авам кидис өгге хамааржыр эжер, сырыыр, даараар ажилдарны шуптузун кылып. Өгнүң үш ширтзөн үр болбайн сырып даарап кааптар. Амыдырал дээш кызымаа-биле, уран-шевер салым-чаяянының ачызы-биле ававыс ынчаар улус айбызы кылып берип, дааранып чорааш,

ажы-төлү бистерни хыртан аштатпайн, активисте пейн азырап өстүрүп каа мер уруу меңээ белек к арттырып каан даараныр назын ам-даа эдилеп чы Школага өөренип турун даарап берген тыва тону менде бар.

Школаны 1981 чылда каш, Кызылдың эмчи учузинге өөренип кирип а Училищеге өөренип ту авамның хураган кежи-битон хевирлиг кылдыр да ногаан торгу-биле дод берген тонун өөрөдипке куже кеттим. Мээң ол тс кады өөренип турган эш башкыларым дыка чараш магадаар турду. Училищезупкаш, районнуң санэпциязыңа 1 чыл ажилдап да авам аарааш, 63 харп чок апарган.

Авам, ачам Кара-Хөл, Кызыл-Даг ол ынчаар чу колхоз, совхозтарның хоюрып, шаңнал-макталдыг дап чорааш, 1976 чылда а чок болган. Ававыс хөй урлыгы ие дээш “Иениң медал бирги, ийиги чергези-биле надып, амыдыралдың бергезинге торулбайн ажы бистерни өстүрүп, кижиз эртем-билигге чедирип, б ырыңа тургузуп каан.

Анна Ч

Тээли

Бай-Тайга к

Ада-чурттуң Улуг дайынының дайынчы болушкуннары кижиге бүрүзүнүң сагыжыңга таңмаланып арткан. Бо дайынның соонда эвээш звес чылдар шуужуп эрте-даа берген болза, эрес-дидим маадырлары-выс кажан-даа уттундурбас.

Тыва эки турачыларга мөгей кылдыр 5 кижиден тургустунган бөлүк Абакан – Кызыл углай “Сактышкынның оруу” деп чадаг походче май 1-де үнүпкөн. Оруктуң узуну 400 километр. Баштайгы санаашкыннар-биле алырга, далаш чок кылаштаар болза, 5 километр орукту 1 шак дургузунда эртер. Федералдыг оруктуң эң берге участогу – хар көшкөзинге удур камгалап сери чогуу деп, маршруттуң организатору “Снабстрой” тудуг компаниязының күүсекчи директору, хөй-ниитичи Сергей Лаптев чугаалады. Сериге чедир дөң өрү үнери болгаш ону куду бадары маршруттуң нарын кезээ.

“Апрель 30-де Абакан хоорайның адресиниң чанынга майгыннарывысты тиккеш, аңаа хонгаш, май 1-де даңгаар эртен 7 шакта аян-чоруувусче үнүпкөн бис. Баштайгы 2 хонукту шалыпкын эртивис. Серини эртип алырга-ла, чүгээр болур. Мен бөлүктү башкарып, эдиртир мен. Караңгы үеде автомашина чырыныңа тода көстүп кээр, чырып турар тускай дилиндектерлиг өңгүр чеңи-чоктарны киржикчи бүрүзүңгө үлүзүн. Эң-не кол чүүл – кижигүннеривистиң айыыл-чок чоруу. Чадаг походту федералдыг оруктуң кыды-биле эртер бис.

Аш-чем аймаандан чүгле эң-не херегин алган бис. Ол

дээрке хөмөлөп каан эът, консервалар, кагжыргай хлеб, ижер суг. Чугула херек эм-таңны база белеткеп алдывыс. Майгын, газ-биле ажилдаар плита, аш-чем аймаан бисти үдөп чоруур машинавыска чүдүрүп алган бис. Машина бисти мурнай 50 километр орук участогу халдып эрткеш, дугурушкан черге манап турар. Орукка кандыг байдалдар тургустунуп кээрин кым-даа билбес. Чижээ, херээжен өңүктөривис боттарының күш-шыдалын чедир санап албайн, аян-чоруун уламчылап шыдавайн баар болза, чандыраар ужурга таваржыр апаар. Эң-не кол чүүл – бодун сагыш-сеткил талазы-биле дадыктырып, узун орук эртеринге белеткеп алыры. Бир звес ол чок болза, орук дургаар каш километр эрткенин санап чоруп бээр. Суг талазы-биле нарын айтырылгар тургустунмас боор. Орук дургаар дагдан баткан арыг суглуг дамырактар хөй болгай. Спутник-биле харылзажыр телефонус база бар” – деп, аян-чорукчу чугаазын эгеледи.

Сергей шериг кижиге болгаш, хүн чурумун шыңгыы тургускан. Эртенгиниң 6 шакта тургаш, сула шимчээшкыннер кылган соонда, эртенги чем. 12 шакта дүүштеки чем, 1 шак дыштангаш, орукту уламчылаар. Имртиңневээнде майгыннар тигер, кезээки чем белеткээр. Кезээ могап-шылаан аян-чорукчуларның дыштанып, чугаалажыр үези безин турбас.

“Тыва эки турачылар 400 километр хамаанчок, муң-муң километр оруктарны кыштың соогу, чайның изии дивейн, эрткен болгай. Фронтучу хоочуннар бүгү

күжүн, аныяк назынын, кадыкшылын харамнанмайн, бистиң амгы үевис тайбың, амыдырал-чуртталгавыс эки болзун дээш, дайызыннар-биле тулчуп турган эрес-дидим маадырларывыстыр. Бис оларга черге чедир мөгеер ужурлуг бис” – деп, Сергей Лаптев сеткилинден чугаалады.

Чаңгыс аай үзел-бодалдыг кижилерниң бөлүүнде 3 эр болгаш 2 херээжен бар. Олар бир ай бурунгаар сула шимчээшкыннер кылып, чадаг кылаштап, маңнажып эгелзэн. Сергей өөрлериниң хей-аьдын көдүрери-биле хөй-ле солун чугаалар, анекдоттар белеткеп алган. “Баштайгы хонуктарда бергедээшкыннер черле турар, ынчангаш походтуң киржикчилерин деткири чугула. Кижиге бүрүзү узун орук эртер сорулганы салып алган болгаш, ону эчизин-

ге чедирер деп шыңгыы бода-нып алган. Чижээ, бир эживис таакпылаар багай чаңчылындан адырлыр, а өскези артык килин чидирип алыр деп турар. Бо бүгү оларның сорулгаларын төнчүзүңгө чедиреринге дыка улуг идиг. Тыва эки турачыларга турскааткан чадаг походувусту эчизинге чедирерде, чаьс, хар, изиг хүн, хат-шуурган-даа биске моондак болбас. Олар агаар-бойдус кандыг-даа турда, дайылдажып үнүп турган болгай” – деп, ол немеде.

Сергей Лаптев аян-чорук кылып бетинде арга-дуржулгалыг геологтар-биле сүмележи, чадаг эртер маршрутун тургускан. Аян-чорукчуларның назы-хары 21-30 хардан өрү, аңгы-аңгы мергежилдиг кижилер. Келир чылын аян-чорукчуларның санынга күзөлдиг иделкейжи, патриотчу кижилер немежир дээрзинге

олар бүзүрөп турар.

Бөлүктүң башкарыкчызы лерин саргыга удур тары салдыртканындан аңгыда чаштыраар спрейлерни баздып алган. Оларның орууну кезии тайга-сыннар чогуу-эртер болгай.

Сергей Лаптев дай хөдөлишкыннерниң хоо болгаш, аңаа бо чадаг по эчизинге чедирери эргежогоула. Тургузуп алган марш езугаар чоруур болза, май байырлыг чыскаалыңа ш хевин кедип алгаш, огу-киржирин аян-чорукчу план турар.

Май 1-де чадаг походчу бөлүк май 9-та тыва эки турачыларның адын мөңгөжит турскаалга мөгейиг езула биле аян-чоруун төндүрер. Чорукчуларның кайда чоруптарын интернетте “Facebook” циял четкиде Сергей Лаптев арнындан көрүп болур. С 4977 чагыдыкчылары бөлүморальдыг деткип, хей-аьа көдүрүп турар.

Улуг Тиилелгениң байыры чыскаалыңа аян-чорукчу Россияның болгаш Тываның тарын киискидип тудуп алга (четтигер болза) киржиринге геп турар. Чадаг поход бо чып бир дугаар эртип турар болган аян-чорукчуларның саны эвээ Тыва эки турачыларның ады мөңгөжиткен “Сактышкынның оруу” деп чадаг походчу республика чергелиг акция болуп, илр чылын хөйүнү сонургалат оттура бээриниң магадылап улуг. Чадаг походтуң дидим кижикчилеринге быжыг тура-сору ту, шыдамык чорукту, узун орук чедишкынниг эртерин күзөлдү Шончалай ХОВАЛЫ

МӨҢГҮН САНАТОРИЙДЕ – БАШТАЙГЫЛАР

Тываның журналистер кызыл хоорайдан эвеле «Серебрянка» санаторий-профилакторийде дөрт хоочун журналистерни халас эмнедип баштадыр дугайында дугурулганы кылган. Шак оңагай белекти журналистер профессионализмни организациязын журналистер Александр Монгуш, Лидия Иргит, Галина Маспик-оол болгаш Даңгыт Чыдым алыр аас-халас болганнар.

Апрель 24-түн эртенги хоочун журналистерни Пенсия фондузунун салбырының автобузу Оларны «Серебрянка» санаторийниң ажилдакчылары эки чанынга кол эмчиниң Маргарита Маадыр-Турчина баштадыр ак-бар-биле аяк шайлыг уткуп алганнар.

Журналистер эвилели чыгуушкунга хары кылдыр санаторийниң библиотекасында салым-чолдарының «Люди Центра Азии»

деп номнуң дөрт томун белекке берген. Аңаа немештир солуннарның чаа номерлерин база сөңнэн.

«Серебрянка» ажилдакчылары кончук сагыш човангыр, чылыг-чымчак сеткилдиг улус. Ону оң мурнунда халас дыштанып турган журналистер, «Тувинская правда» солунуң хоочуннары Владимир Никандрович Савиных база Марина Монгушевна Кенин-Лопсан онза депдеглээннер. Ол ий халас путевканы парлалга байырла-лында, январь айда республика баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оол белек кылдыр тыыс-кан. «Ол эгелээшкенин деткип, Тываның журналистер эвилели-биле кады сырый ажилдажып, журналистерге халас дыштаныл-ганы уламчылаарын шийтпир-лээнвис бо-дур ийин» — деп, санаторийниң кол эмчизи Алиса Алексеевна Шимит дыңнаткан.

Ынчангаш Тываның журналистер эвилели 2017 чылдың ийги чартында ук санаторийге халас дыштаныр хоочуннарның бөлүүн тургузуп эгелээн. Шийл-гени апрель айда 7 хонук халас дыштанган хоочуннарны ыш-

каш, кончук хынамчалыг чорудар. Апрельде «Серебрянкага» дыштанып алган хоочуннар:

Даңгыт Иргитович Чыдым, Россияның журналистер эвилелиниң 1977 чылдан бээр кежигүнү, бо чылын эвилелче оң киргениниң таптыг-ла 40 чыл болуп турар юбилейи. 69 харлыг хоочун «Шын» солунда ам-даа ажилда-вышаан, ол орус дылдан тыва дылче очулганың мастери.

Галина Дулушовна Маспик-оол, РЖЭ-ниң 2001 чылдан бээр кежигүнү, «Тываның аныктары», «Шын» солуннарның хоочуну. Инвалид болза-даа, оң мерге-жилге бердингениниң херечи-зи — 2016 чылдың түннелдери-биле «А небо все равно синее» деп бодунуң намдарының дугайында шаңналдыг очериги бол-ган. Ол дээш журналисти бедик мергежилдиң «Чонар-даштан бийир» деп 15-ки конкурзунуң тергини тиелекчизи болган.

Тыва радиоэфирниң хоочуннары **Лидия Херлиев-**

Солагай таладан олурар Галина Маспик-оол, Даңгыт Чыдым, оң талазында Александра Монгуш, Лидия Иргит. Турар: кол эмчиниң оралакчызы Маргарита Турчина, Надежда Антупьева. Саяна МОНГУШТУҢ тырттырган чуруу.

на Иргит (1983 чылдан РЖЭ кежигүнү) база **Александра Санчаевна Монгуш** (1978 чылдан РЖЭ кежигүнү) ол-ла «Чонар-даштан бийир» деп конкурстун аңгы-аңгы номинацияларының тиелекчилери. Олар «Дөртөн бир хуваанак» болгаш «Мээң сактышкынымның үннери» деп намдарлыг очерктери дээш чо-нар-даштан чазаан бийирлерниң шаңналдарын алганнар.

Тываның журналистер эвилели хоочуннарның кадыкшы-дылгазын эгелээринге дуза-лашкан, онза харысалгалыг

кежигүннерге өөрүп четтиргенин илереткен. Олар дээрже хоочун-нары санаторийинге чедирер автобусту чугаалажып берген. Саяна Адар-ооловна Монгуш, «Серебрянка» дугайында мате-риалды бижээн Марина Монгуш-евна Кенин-Лопсан, оң чуруун тырттырган Виктория Лачугина база «Новый век» телеканалга сюжетти белеткээн Анастасия Маслова, Буян Оюн олар-дыр.

Надежда АНТУФЬЕВА, Тываның журналистер эвилелиниң даргазының оралакчызы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

аң-хөө хандырылганың үндезини агроүлетпүр комплекзин сайзырадырының регионалдыг программаларын күүседириниң сорулгалыг көргүзүлгелерин чедип алырынга дуза көргүзеринге алаттынган федералдыг бюджеттен субсидия болур республика бюджетиниң акша-хөреңгизин тыпсырының чурумун бадылаарының дугайында

2017 чылдың февраль 14 № 39 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазаның чылдың июль 14-те «2013-2020 да көдээ ажил-агыйны сайзыра-аң болгаш көдээ ажил-агый про-зының, чиг эт болгаш аш-чем-арын башкараарының күрүне мазының дугайында» №717, 2016 декабрь 30-де «Агроүлетпүр ком-сайзырадырының регионалдыг маларының тускай сорулгалыг-лерин чедип алырынга дуза-биле Россия Федерациязының илериниң бюджеттеринге фе-ыг бюджеттен субсидияларны-ның болгаш хуваарының дуга-№1556 доктаалдарында дүүштүр-спубликаның Чазаның доктаа-олза:

1. Саң-хөө хандырылганың үнде-зини агроүлетпүр комплекзин сайзы-радырының регионалдыг програм-маларын күүседириниң тускай сорулгалыг көргүзүлгелерин чедип алырынга дуза көргүзеринге тускайлаттынган феде-ралдыг бюджеттен субсидия болур рес-публика бюджетиниң акша-хөреңгизин тыпсырының чурумун бадылаар.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эр-ге-хоойлу медээлериниң албан езузунуң интернет-порталына» («www.pravo.gov.ru») болгаш «Интернет» информация-телеком-муникация четкизинде Тыва Республиканың албан езузунуң сайтызынга кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2017 чылдың февраль 17-де
№ 39 доктаалы-биле бадылаан

аң-хөө хандырылганың үндезини агроүлетпүр комплекзин сайзырадырының регионалдыг программаларын күүседириниң тускай алыг көргүзүлгелерин чедип алырынга дуза көргүзеринге тускайлат-федералдыг бюджеттен субсидия болур республика бюджетиниң акша-хөреңгизин тыпсырының ЧУРУМУ

ти дүрүмнер
о Чурум Тыва Республиканың 2013 чылдың октябрь 30-де доктаалы-биле бадылаттын-14-2020 чылдарда Тыва Рес-га көдээ ажил-агыйны сай-зы болгаш көдээ ажил-агый-нызының, чиг-эт болгаш аш-октарын башкараары» Тыва-каның күрүне программаның ду-дугулузында агроүлетпүр ком-сайзырадырының регионалдыг маларын күүседириниң тускай-ыг көргүзүлгелерин чедип алы-за көргүзеринче угландырган,-дыг бюджеттен тускайлаттынган-акша-хөреңгизин тыпсырының-тодарадып турар.

субсидияларны дараазында хем-угаар хуваар:
етпүр комплекзин сайзырады-регионалдыг программала-едириниң тускай сорулгалыг-лерин чедип алырынга дуза

көргүзери:

үнүш өстүрер ажил талазы-биле:
үрэзин өстүрер ажил-агыйны сайзы-радырын деткири;

чылдың үнер каттыг болгаш чимистиг тарыыр үнүштерни шыгжаар талазы-биле чарыгдалдарның кезин субсидиялаары болгаш оларны ажаап карактаары;

мал чемин бүдүрерин сайзырадыры — Кыдыкы Соңгу чүк районнарында болгаш аңаа деңнештирген черлерде көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүлерин деткири;
үнүш өстүрер ажил-агый адырында көдээ ажил-агый камгаладылгаларының керээлерин езугаар камгаладылга шаңналдарны төлээр талазы-биле чарыгдалдарның кезиниң орнун тургу-зары;

үнүш өстүрер ажил-агыйны сайзыра-дырынга, үнүш өстүрер ажил-агыйның продукциязын болбаазырадырынга бол-гаш сайгарарынга кириштирген кыска хуусаалыг кредит (чээли) талазы-биле хууларның кезиниң орнун тургузары;

мал ажилының талазы-биле:

уксаалыг мал ажилын деткири, ооң иштинде уксаалыг мал-маганны ажаап ту-дар болгаш садып алыр талазы-биле ча-рыгдалдарының кезин субсидиялаары; өшкү ажилын болгаш хой ажилын сайзырадырынга субсидиялар;

иви, сыын болгаш чиш кылыр чылгы малды сайзырадырынга субсидиялар;

мал ажилын сайзырадырынга, мал ажилының продукциязын болбаазыра-дырынга болгаш сайгарарынга кириш-тирген кыска хуусаалыг кредиттерниң (чээлилерниң) хуу ставказының кезиниң орнун тургузары;

мал ажилының талазы-биле көдээ ажил-агый камгаладылгаларының керээлерин езугаар камгаладылга ша-налдарны төлээр талазы-биле чарыг-далдарның кезиниң орнун тургузары;

чиш кылыр малдарны өстүрер ажилдың уксаадылга баазызын сай-зырадырын деткири;

ажыл-агыйның биче хевирлерин сайзырадырының талазы-биле:

чаа эгелеп чоруур фермерлерни деткири;

тараачын (фермер) ажил-агыйларның баазызында өг-бүлениң мал ажилдыг фермаларын сайзырадырын деткири;

Тыва Республикада көдээ ажил-агыйның хереглекчилер кооперациязын сайзырадырын деткири;

ажыл-агыйның биче хевирлери-биле кириштирген кредиттерниң хууларын төлээр талазы-биле чарыгдалдарының кезиниң орнун тургузары.

1.3. Субсидияларны тыпсырынче угландырган Тыва Республиканың рес-публика бюджетиниң акша-хөреңгизин, оларны Тыва Республиканың чогуур саң-хөө чылында болгаш плангыг үде республика бюджетиниң дугайында хоойлу-биле көрдүнген бюджет акша-ландырышкынының болгаш субсидия-ларны тыпсырынга доктааттынган чурум езугаар бадылаттынган бюджет хүлээл-гелериниң лимиттериниң кызыгаарында тыпсыр кол башкарыкчызы Тыва Рес-публиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы (моон ыңай — ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы) болур.

1.4. Бо Чурумнуң 1.2 пунктулары-биле көрдүнген хемчеглерге субсидияларны Тыва Республиканың Чазаның 2014 чылдың март 13-те №91 доктаалы-биле бадылаттынган Тыва Республиканың агроүлетпүр комплекзин сайзырады-рынга күрүне деткимчезин бээриниң чурумун езугаар көдээ ажил-агыйның

бараан бүдүрүкчүлеринге тыпсыр.

1.5. Федералдыг болгаш респу-блика бюджеттериниң акша-хөреңгизиниң күсели-биле субсидияларның хемчээлин ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының дужаа-лы-биле бадылаар болгаш ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының албан езузунуң сайтызынга (www.mcstyva.ru) кириер.

2. Субсидияларны хуваарының не-гелделери болгаш чуруму

2.1. Субсидияларның хуваалдазын Программа-биле доктааттынган тускай сорулгалыг көргүзүлгелерни чедип алы-рының эргежок чугулазын барымдаалап, ол ышкаш Россия Федерациязының Көдээ ажил-агый яамызының субсидия-ларны тыпсырының дугайында чарар дугурулгалы-биле боттандырат.

2.2. Программаның хемчеглери-биле бо чылгы субсидияларны дараазында чурум езугаар хуваар:

2.2.1. ажил-агыйның биче хевирле-ри-биле кириштирген кыска хуусаалыг кредит (чээли) хууларын төлээринге чарыгдалдарының кезиниң, үр хуусаалыг, ортумак хуусаалыг болгаш кыска хуусаа-лыг кредиттер езугаар хуу хемчээлиниң кезиниң орнун тургузарынче угландырат субсидияның хемчээлин 2016 чылдың декабрь 31-ге чедир чарган кредит керээ-лерин езугаар ссуда өрөзиниң артыын барымдаалап тодарадыр.

2.2.2. ажил-агыйның биче хевир-лерин деткиринге (грант хевиринге) субсидияларның хемчээлин күрүне деткимчезиниң дузазы-биле боттарының бүдүрүлгелерин тургузарының болгаш сайзырадырының төлөвилелдерин боттандырган тараачын (фермер) ажил-агыйларның, чаа эгелеп чоруур фермерлерниң, көдээ ажил-агый хе-регел кооперативтериниң санының Россия Федерациязының Көдээ ажил-агый яамызы-биле чөпшээреттинген көргүзүлгелерин барымдаалап тодарадыр.

2.3. ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамы-зы тыпсырының дугайында медээлерни (ооң иштинде субсидия алыкчыларының, сорулгаларының болгаш хемчээлиниң дугайында) күрүне деткимчезиниң алыкчыларының субсидия тыпсып тур-да доктааттынган тускай сорулгалыг көргүзүлгелерин чедип алганының дугайында медээлерни «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының албан езузунуң сайтызынга (www.mcstyva.ru) кириер болгаш ук медээлерниң чаартыл-газын чорудар.

Владимир Сумакинович Биче-оолдун чырык адынга тураскааткан

ТЫВА ХҮРЕШ

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күш-культуразының алдарлыг ажилдакчызы, тыва хүрештиң хөгжүлдөзүгү улуг үлүг-хуузу кирип чораан Владимир Сумакинович Биче-оолдун чырык адынга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы май 1-ниң хүнүндө «Хүреш» стадионунга болуп эрткен.

Агаар-бойдус чеже-даа бүргег, соок болза, стадионда чон шыгырт долу болган. Сценага «Чиргилчин», «Алаш» бөлүктөрүнүн болгаш Тыва национал оркестриниң хөгжүмчүлери аян тудуп ырлашканнар.

Он сес хардан өрү назы-харлыг 94 аныяк мөгелер ниитизи-биле бүртүктөнгөн. Оларның аразында кожавыс Моол күрүнениң беш шыырак мөгези тыва мөгелер-биле арга-дуржулга солчуп, чараш хүрежин көргүзөр дээш аалдап келгеннер.

Хоочун мөгелер ниитизи-биле 50 кижиле. Оларны назы-хар аайы-биле дөрт аңгы бөлүккө чаргаш, аңгы хүрештирген.

Аныяк мөгелерден сес шыырак мөгениң аразынче Тыва Республиканың Чаан мөгелери Эрес Кара-Сал база Сайын-Белек Түлүш, Начын мөгелер Алексей Монгуш, Эртине Доптуй-оол, Андрей Монгуш, Улуг-Хем кожуунун шыырак мөгези Айдың Монгуш болгаш Моол

күрүнениң Начын мөгези Энхбаяр Даваа-Самбуу, Убсануур аймактың Чаан мөгези Түвтендорж Азаяа кирип келгеннер.

Дараазында салыкта Тыва Республиканың Чаан мөгези Эрес Кара-Сал Моол күрүнениң Начын мөгези Энхбаяр Даваа-Самбуу, Андрей Монгуш Доптуй-оол Эртинени, Айдың Монгуш Алексей Монгушту, ТР-ниң Чаан мөгези Түлүш Сайын-Белек Убсануур аймактың Чаан мөгези Түвтендорж Азаяаны октааш, дөрт шыырак мөгениң аразынче киргеннер.

Дөрт мөгө артканда, Эрес Кара-Сал Айдың Монгушту, Сайын-Белек Түлүш Андрей Монгушту октааш, үжүүр шүүлдө хүрежинче киргеннер.

Тыва Республиканың Чаан мөгелери

Хоочун мөгелер хүреш үезинде.

Эрес Кара-Сал биле Сайын-Белек Түлүш байыр наадымнарга удаа-дараа бот-боттарына таваржып, кайызы-даа чаңгыс эвес шүглүп турган. Күчү-күштүг ийи Чаан мөгө ачыр-дачыр тутчу бээрге, чүү деп чүү дээр боор... көрүштүг-ле! Ийи мөгө аай-дидир хончуга чедир хүрешкеш, октажып шыдавааннар. Уениң четкенин барымдаалааш, кажык тырттарга, эпиг тудуш Сайын-Белек Түлүшке таварышкан. Тудужун туткан дораан-на онаан чииги-биле октааш, Тес-Хем кожуунун төлээзи, Тыва Республиканың Чаан мөгези Сайын-Белек Түлүш шүглүп үнгөн.

45-50 харлыг хоочун мөгелер аразында Моол күрүнениң Начын мөгези Өлзей Сумья Тыва Республиканың Арзылаң мөгези Маадыр Монгушту октааш, шүглүп үнгөн. Моол күрүнениң хоочун мөгези Өлзей Сумья 52 харлыг. Ол хүреш маргылдаазының организакчыларындан болгаш кол судьядан 45-50 харлыглар аразында хүрежиксиз күзелин чугаалаарга, олар удурланмай, аалчызын шала аныяк мөгелер аразына кириген. Үшкү, дөрткү черлерде Геннадий Монгуш биле Алдын-оол Монгуш болганнар.

51-55 харлыг мөгелер аразында Улуг-Хем кожуунун төлээзи Калзан Херел Би-Хемниң мөгези Нончат Шолбанны октааш, шүглүп. Сүт-Хөл кожуунун мөгези Амир Ондар, Чөөн-Хемчик кожуунун төлээзи Виктор Ооржак үш, дөрткү шаңналдыг черлерде болганнар.

56-60 харлыглар аразында Тес-Хем кожуунун мөгези Иван Хураган биле Чөөн-Хемчик кожуунун төлээзи Анатолий Куулар үшкү, дөрткү черлерни алганнар. Өвүр кожуунун төлээзи Иван Тежик үжүүрлөшкен,

Шүүлген мөгө Сайын-Белек Түлүш.

Барыын-Хемчик кожуунун хоочун Куулар Комия шүглүп үнгөн.

60 хардан өрү, эң улуг мөгелерниң хүрежинче Тыва Республиканың Арзылаң мөгези Алексей Х шүүлген, Улуг-Хем кожуунун мөгези Андрей Биче-оол үжүүрү Үшкү, дөрткү черлерге Тес-Хем кожуунун төлээзи Василий Чазыр база У кожуунун хоочун мөгези Михаил төлөптүг болганнар.

Хоочуннарның аразында коңу пагай хүрештиг, девири безин мөгелер көвей болганын демдегелер Олар хартыганың кашпагайы, дүргени-биле девий бээрге, чыыл магадап, алгы-кышкы, адыш чашкы-биле байыр чедиргеннер.

Эр

Эр мөзү-бүдүш

ЧОРГААРЛАНЫР БАШКЫЛАРЫВЫС

Оо, эр кижиле!

Одагалыг бөргүнү кедип,
Оттук бижээң астып алгаш,
Эр кижиниң сүрлүг күштүүн,
Экер-омаан көргүзүп чор.
Каржы-дерзии үүлгедиглерден
Хамык чонну камгалап чор.
Чуртту ээлеп, чонну баштап,
Чуртталгага ынак чор!

деп, сурагылы шүлүкчүс Майнак Саая салгалдарына чагыын арттырып каан. Кызыл кожуунун Баян-Кол ниити билиг школазында өске школаларга бодаарга, эр башкылар хөй. Эр кижиниң ыдык сорулгазы өг-бүлезин, ажи-төлүн азырап, чер-чуртун, төрөл чонун камгалаар, херек апарза, чонну-даа баштаар деп чүлдү өзүп олурар оолдарывыска билиндирип, өөредип, оларга үлегер-чижек болуп чоруур башкыларывыстың дугайында бижикседим.

Баян-Кол ортумак школазының эр башкыларының эң-не улуу – Аркадий Анай-оол. Ол бүгү назынында физика эртерин башкылап чораан. Физика-биле чергелештир өөреникчилерге хөл шыдыраа бөлгүмүн удуртуп, шыдыраа оюнун сайзырадырынга үлүг-хуузу кирип чоруур. Школавыста шыдыраа өрээли эң-не хайымныг чер. Аңаа өөреникчилер, ада-иелер, ачалар, кырган-ачалар-даа чыгыр. Ылаңгыя маргылдаалар үезинде аалчылар өрээлге сыңышпайн баар. Аркадий Байкараевич спортчу чедишкени дээш ТР-ниң күш-культуразының тергини аттың эдилекчиси болган.

Башкывыс бис бичии турувуста, 20 ажыг чылдар бурунгаар: «Дыка сайзыраңгай, солун үелер келир, кижиле бүрүзү соталыг телефоннуг, компьютерлер дузазы-биле ажилдап, чурттаар бис» деп чугаалап чораан. Ооң чугаалааны шын болган. Черле ынчаш бурунгаар көрүштүг солун башкывыс чүве. Аркадий Байкараевичиниң өг-бүлези 4 ажи-төлү-биле кады, өөнү ээзи болур хоочун башкывыс Светлана Сатовна-биле өскүс арткан 3 оолду азырап өстүрүп кааннар. Ажил-ишчи хоочуннар мал-маган тудуп, кожа-хелбээ чонунга үлегер-чижек болуп чоруурлар.

Математика, информатика башкызы, Баян-Кол сумузуңуң баштыңы Баян Сидорович Бичи-оол, төрзөн школазында сан, информатика эртерин башкылавышаан, директорлап ажилдап чоруур. Ооң-биле чергелештир ол 28 чылдың дургузунда стол теннизиниң секциязын уругларга эрттирип келген. Ол 3 ажи-төлдүг, өөнүң ишти Татьяна Кызыл-оол-овна база башкы. Хөглүг-баштак, ыр-лаарына ынак, амыдыралдың суртаалчызы. Кызыл, Хөндөлең аразында чадаг чарыштың доктаамал киржикчиси. Ол РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы, ТР-ниң күш-культуразының тергини.

Тайбың Мешпек-оолович Баданай хол бөмбүүнүң тренер-башкызы. Ооң оолдары Аян, Начын, Артыш хол бөмбүүнге Президент кубогунуң каш дакпыр эдилекчилери. Башкы боду бичиизинден-не хол бөмбүү, чадаг чарыш, хаак маргылдааларына чедишкенин ойнап чораан. Өөнүң ишти Алефтина Чержей-ооловна база хол бөмбүүнүң хоочун ойнакчызы. Олар суурнуң «Эң-не спортчу өг-бүлө» деп шаңналының эдилекчилери.

Антуан Петрович Бады-Назын – күш-культура башкызы, ТР-ниң күш-культуразының тергини. Башкывыстың ук-төөгүзүн алыр болза, шупту салгал дамбаан башкылар. Раиса Артынаевна – орус дыл, чогаал башкызы, Петр Оюнович – күш-культура башкызы. Руфина Хүлер-ооловна – арга-дуржулгалыг төөгү башкызы, уруу Аяна Антуановна ТКБУ дооскан, амгы үеде Москва хоорайда өөредилгезин уламчылап турар, бичии кызы – Айрана ТывКУ-да студент. Дунмазы Аяна Петровна эр-теми база эге класс башкызы. Олар шупту башкы деп аттың төлөптүг эдилекчилери.

Антуан Петрович – күш-культура болгаш спорттун шупту хевирлеринге маргылдааларны, күш-дамыр сайзырадырынга кичээлдерни бедик деңгелге эрттирип чоруур, кожуунда база бир арга-дуржулгалыг башкыларның бирээзи. Башкының удуртулгалы-биле өөреникчилер турисчи слеттарга, чадаг чарышка, хол бөмбүүнге, күш-культура олимпиадаларына чедишкенин киржип турар. Кожуунга школавыс

«Эң-не спортчу школа» деп мөөрейниң каш дакпыр тилекчиси. Хол бөмбүүнге оолдар командаларының аразындан чүгле бистиң өөреникчилеривис Президент кубогунуң эдилекчилери болганнар.

Чылдың-на кожуун чергелиг төлөвилеп болур, Баян-Кол школазының Президентизиниң Кубогу дээш хол бөмбүүнге маргылдааларны эрттирип турар бис. Бо маргылдаалар 14 чылдың дургузунда өөреникчилерниң эң-не манаар, киржиксээри байырлалы болу берген. Ол дээрге хол бөмбүүнүң сайзыралының херечизидир. Башкывыс суур, кожуун, республика чергелиг спортчу хемчеглерниң деткичиси болуп турары өскелерге үлегер-чижек.

Эдуард Чымба – хостуг хүрештиң тренер-башкызы, ТР-ниң күш-культуразының тергини, хостуг хүрешке спорт мастери. Эдуард Седип-ооловичиниң бодунуң канчаар хүрежип, маргылдаалап чораанын бижири болза, ном-даа чеде бээр. Бо ажилдап келген үелеринде дыка хөй оолдарны хүрештиң аргаларына өөредип, эр кижиниң омур-хевири, мөзү-шынары кандыг болурун чагып-сургап, оолдар кижизидилгезинче сагыш салып чоруур. Башкының шыырак хүрежип чораан өөреникчилеринге Аян Далаажык, Андрей Чадамба, Наадым Кыргыс, Артык Кыргыс, Айдыс Кыргыс, Максим Дунгар-оол, Артыш Какан-оол, Россияның аныяк мөгелер аразында чемпиону болган (Смоленск) Руслан Ховалыг, Анатолий Дүвен-Бады оларны адап болур.

Башкывыс Э.С. Чымба суурувуска тыва болгаш хостуг хүреш маргылдааларын чылдың-на эрттирип, өөреникчилерни, аныяктарны эвилеп турар. Кыс уругларга база хүрештиң чажыттарын өөредип, Айрана Намчал, Долума Ооржак, Шеңне Кертик-оол ышкаш хүрешке сонугралдыг уругларны кижизиткен.

Эдуард Седип-оолович 3 кыстыг, 1 оолдуг. Өөнүң ишти Долаана Валерьевна база школада ажилдап чоруур. Оглу Ай-Херел база хүрежир, ачазының салгакчызы. Башкывыс черле анаа олурбас, мал-маганын азыраан, балыктаан чоруур. Чончу, чугаакыр, спорттун шупту хевирле-

ринге дески ойнаар.

Аныяк башкыларывыстың би Шолбан Александрович Токсун. Ол амыдыралда айыыл чок чорук дерин эрттирип турар. Өөреникчидун бодун шын алдынып билиринге байдалдар үезинде чүнү канчаарын класстың оолдарын шериг херээ дүрүмнеринге өөредип турар.

Школавыстың каш чыл бурун доозукчузу болур Белек Чүлдү үеде күш-культура башкызы. Ш үелеринде чадаг чарышка каш чемпионнап, хол бөмбүү, баскеттергиин ойнакчызы чораан. Сууру идекпейлиг аныяктарының бирээзи үеде «Кадыкшыл» бөлүүнде уруглар ажилдап, кадык амыдыралдың чтарын өөредип турар. Өөнүң ишти Борисовна база башкы. Чамдык аны төп хоорайга ажилдап, чурттаксаар, кайызы-даа төрзөн школазынга ажартар күзелдиг.

Хүлер Владиславович Хова Санкт-Петербург хоорайның П.Ф. Лаваттыг күш-культура институтунуң зукчузу, хостуг хүрешке спорт ма Тываның күрүне университетинин мергежилниң доозукчузу. Бо үеде Кол ортумак школазының эге класста күш-культура башкызы. Күзели – ол ди эртемге чедирип, кижизидип өстү Сууру дээш сагыш салып, чаа эгелз нерни кылып чоруур.

База бир чаа ажилдап келген культура башкызы Сайын Геннад Дүвен-Бады. Бут бөмбүүнүң секци эрттирип, өөреникчилери маргылдаа идекпейлиг киржип эгелзэн.

Ажылым аайы-биле учетта турар дарны холундан четкеш, эр башкылар удуртуп турары секция, бөлүмнөр аппарып каар мен. Оларны дагдынызы кылдыр хүлээнип алгаш, эки кылдыр кижизидип чоруурлар. Чежен элээди оолдарны шын орукче углап, пионнар кылдыр өөрөткен дээр!

Ынчангаш бистиң эр башкыларывыс кажан-даа бистерге, коллектив өөреникчилерге, чаңгыс чер-чурттарына өмөк-демек, чөлөнгийиш болурунга чоргаарланып, моон-даа соң ажил-херээ аайлажып, оларның ачы-ам-даа көүдөзүн деп йөрзөдүм!

Антонина БИЧЕ-ООЛ
Баян-Кол

«УРАН ЧҮҮЛ. ҮЕ. БИСТЕР»

Тывага хөгжүм болгаш уран чыгарыш талазына билиг чедирер талашкинни совет башкылар талашкан. 1940 чылда Тывага Республикага хөгжүм-шии училищезиниң ачылыгына дузалажыр болгаш чыгарыштарның национал культураның хөгжүдери-биле соңгаар хоочунлардан дирижерлар, танцы-самбал хөйүнүң ырызының башкылары келгеннер.

1950 чылда Кызыл хоорайга хөгжүм училищези тургустунган. Хөгжүм салышта дирижер, хөйүнүң ыры, үрер херекселдери дээн чижектиг херге өөредип эгелээн. Баштайгы чыгарыштарның санынче 50 кижи кирип

1967 чылда чурукчулар салбыры турган соонда, «Кызылдың уран училищези» деп эде адаан. 1976

библиотека салбыры ажиттыгын, ада тыва хөгжүм херекселдериниң ы неместен. А 1992 чылда ени тыва композитор база ук ниң тургузукчуларының бирээзи Боктаевич Чыргал-оолдун ады-ан.

Чыргал-оол аттыг уран чүүл кииниң хөй-хөй доозукчулары республиканың алдар-аттыг үлери, композиторлары, чурук дээш өске-даа мергежилдиглер. Аразында РФ-тиң болгаш ТР-стун артистерин, культураның ажилдакчыларын шуптузун ары берге.

Чыргал-оол аттыг уран чүүл кииниң бо чылгы элчеглиг «Уран Бистер» деп түнел концерти 30-ниң хүнүнде В.Ш. Көк-оол

аттыг национал хөгжүм-шии театрына болуп эрткен.

Концертти колледжтин сургуулдары болгаш башкылары «барыын» аялга үделгези-биле самнал ажитканнар.

Уран чүүл колледжиниң директору Каң-оол Айлаңмаа сөс алгаш, чыылган чонга база хоочуннарга өөрүп четтиргенин илередип, байыр чедирген соонда, Темучин Дижитмаа, Ая Ооржак база Чылгычы Оюн сөзү болгаш аялгасы Владимир Токанын «Тываның аныяктары» деп ырызын бараалгатканнар.

Культура сайыдының оралакчызы Виктор Чигжит А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжиниң сургуулдарына болгаш башкыларына чылгы-чымчак сөстер-биле байыр чедиргеш, Анжелика Медведеваны, Айзана Хертекти, Виктор Ковалевту, Ай-Хаан Ооржакты, Аяна Түлүштү, Мөге-Мерген Ондарны, Аржаана Хомушкуну база Уляна Монгушту шылгараңгай ажил-ижи дээш Культура яамызының мурнундан белек-селектер тыпсып, хүндүлел бижиктер-биле шаңнаан.

Колледжтин сургуулдары Эвальда Соян, Айдыс Ооржак, Күдерек Куулар Игорь Тамирииниң «Хөгжүмнүг байыр» деп ырызын бараалгаткан соонда, уран чүүл колледжиниң школа-студиязының өөреникчилери Олег Хромушинниң «Экии, экии» деп хөйүнүң ырын бараалгаткаш, залда бирги одуругда олурар хоочуннарга, башкыларга болгаш композиторларга дириг чечектерни сөңнээннер. Оон олар катап-ла сценаже үнгеш, сөзү Алдын-Кыс Комбунун, аялгасы Чойгана Комбу-Самданның «Аваяа» деп ырызын уяранчыг хөөнгө хөлчөк чараш кылдыр күүсеткеннер.

«Чаңгы-Хая» бөлүү «Бай-ла-Хемчим» деп ырыны соктаар хөгжүм херекселиниң

«Медээ-Хаан» ансамблиниң үделгези-биле бараалгаткан соонда, сургуулдар амгы үениң «Хип-хоп» болгаш «Шилилге» деп самнарларын көргүскеннер.

А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжиниң башкылары, сургуулдары база школа-студиязының өөреникчилери орус болгаш тыва улустун ырыларын, каргыраа-хөөмейин, амгы шагның танцы-самын чонга бараалгадып, кайгамчык солун оюн-көргүзүүн бараалгатканнар. Түнел концертти көргөн соонда, бодум

хуумда, ук колледжтин башкыларының, сургуулдарының-даа дуржулгазы чылдан чылче улам бедип оларын эскердим.

Чанымга олурган хоочун композиторлар, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчылары Кара-Кат Ооржак, Виктор Мортуй-оол, Амур Хоюгбан суглардан «Силерниң база бо колледже өөренип чорааныңар чадавас, концерт кандыг эрткенин допчулай чугаалап көрүңерем» — деп дилээримге, «Ийе, өөренип чораан бис. Концерт бедик деңгелге эрти, кончук бедик деңгелге эрти» — деп, бир дем-биле харыяладылар.

Эрес КОЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Төөгүнүң арыннарындан

СТАЛИН БОЛГАШ АМГЫ ҮЕ

(Төнчүзү. Эгези №47-48, 49 «Шында»).

Хрущев дарганың чуртту башкарып турган он чылдарының дургузунда аш-чем өртээ улуг, ажил төлевири эвээш дээш, ажилчыннарның хөлээшкенири бо-ла өөскүп турган: Новочеркасск, Темиртау, Сумгаит дээш өске-даа хоорайларга, амьдырап-чурттаарының бергезинге чоннуң удурланышкын чыскаалдары болгулаан. Чыскаалганнар аразындан Хрущев Сталинни хөй черге нүгүлдээн деп буруудадышкыннар эвээш эвес дыңналган.

Никита Сергеевич дайын төнгөн, хөй шеригниң херээ чок дээш, ооң санын 1 млн. 200 муң кижиге кызырган. Кылып билир мергежили чүгле совет шериглерни дайынчы болгаш политиктиг белеткелдиң тергиннери, Ада-чуртунуң камалакчылары кылдыр белеткеп чораан хөй-хөй офицерлер, прапорщиктер, старшиналар, сержантылар болгаш анаа дайынчылар хенертен ажил чок артып, Хрущевтан хөңнү калып, хомудап артканнар. Чурттуң шериг-далай флотунуң корабльдериниң хөй кезин чигэтче «хуулдуруп», эзилдирип каапканы, бурунгаар көрүш чок частырыг болган. Кукурузаны соңгу чүкке-даа тарып-өстүрер, чоннуң хуу малын кызыгаарлаар дээш, чонга таарышпайн барган чүүлдер-ле хөй дарга болган. Бир-ле ыңдыг сагыш-сеткил көдүрлүүшкүнүнүң үезинде, Россияның кезээ болур Крымны Украинага белекке берипкени амгы үеде кандыг салдарлыг болганын номчукчулар билир.

Хрущевтун Европа чурттарына чашпаалаан барыын үзел-бодалы, чурттуң интеллигенциязын куду көргени болгаш өске-даа частырыглары компартияның 20-ги съездинге «Бодун бедик көрдүрер Сталин» деп илеткели чая басып, делегей ареназынга, төөгүге чаңгыс кижиниң холунга кызыгаар чок эрге-чагырганы сойгалаан политик болуп артар арганы анаа берген.

Хрущев бодунуң үезинде Сталинниң тураскаалдарын шуптузун адырып каапкан, чүгле ооң төрүттүнген чери Гориде тураскаалы онча-менди артып калган. Хрущевтун чажыт илеткели Америкага 1956 чылдың июнь 4-те «Нью-Йорк таймс» солунга англи дылга парлаттыгын, оон орус дылга база үнгөн. Совет Эвилелинге ук илеткел чүгле 1989 чылда чырык көөр аргалыг болган. Илеткелди даштыкылар «коммунизмниң хөөрүнүң казыкчызы» деп анаа эвес адаан. Каш чылдар эрткенде күчүлүг СССР буурап дүжүп, делегейге коммунисттиг шимчээшкын суларап, чаңгыс демин чидирген.

Россияның төөгүзүн номчуп, боданып олурарга, черле эринге чедир бактаан кижизин черже кирип бактаар, мактаан кижизин дээрже үндүр мактааш туруп бээрин эскерип болур. Үе-дүптүн хааны Иван Грозный хамаанчок, чоокку чүс чылдың баштыңнары чораан Ленин биле Сталинни-даа амгы үениң ажи-төлү танывас, билбес болур-дур. Ооң чылдагааны төөгүнү хөлүн эрттир агартып азы карартып, чамдыкта эде бижип, чуртувустун эрткен орунуга чоргааралывыс кудузуңда, хүндүткел болгаш кам чогувуста деп бодаар мен.

1964 чылдың октябрьда Н.С. Хрущевту дыштанып турган черинден Москваже Төп Комитетче кыйгырткаш, улуг шимээн хөлээштин чокка эрге-дужаалындан халап каапкан. СЭКП ТК-ның кежигүннеринден анаа болчур-даа кижиге чок болган. Чеден харлыг Хрущев ынчаар кадының байдаль-биле хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Ооң орнунга 58 харлыг Л.И. Брежнев соңгуткан.

И.В. Сталинниң ажил-чорудулгазы ам-даа долузу-биле шинчилеттинмээн. Ынчангаш ооң Россияның төөгүзүнге кандыг удуртукчу бооп артып каары амдыызында билдинмес. Ол ышкаш Хрущевтун төөгүлүг илеткелиниң үнге бижидилгези амдыгаа чедир тывылбаан. Ынчап кээрде, бистерни ам-даа чаа медээлер, солун ажыдышкыннар манап турар-дыр.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

(Парлапга материалдарын ажыглаан.)

гаалар аразындан

ҮНДЕЗИН КУЛЬТУРАВЫСТЫ КАМГАЛААЛЫҢАР

ннуң азы күрүнениң тодуг-каас-шиник амьдыралын, үүлезинге чедишкенирин, культуразын көргүскөн XXI алдын чүс чыл дээр. Эрте шагда Кыдат биле Индияга өске-даа күрүнелерге ал-с чылдар үр үелерде догун-рган.

ацияның алдын чүс чылдары Аржаан-2 базырыктарының сайзырап, делегейиниң бир үнүзеи Азия диптин төвүнге те бурунгу өгбелеривис алдын илеп, алдын идик-хепти кедип ну тыва хаан өгбевистиң ийи-лиг, уран-шевер кылдыгын. ннүң сүлдө демдээ-мойнунга алдын богаазы херечилеп бурунгу өгбелеривистиң амгы тыва чоннуң төрүмелинден анын делегейде чок сыгыт-с. мөге нация деп бедик ат-биле хөй катап бадыткаан. а Чазактың аныяк Баштыңы ра-оолдун деткимчези, үлүг-

Алдын чүс чылдар кайы-бир күрүнеге азы нацияга ала-чайгаар боду эргилип чедип келбес. Мөңгө көк дээр чаялгалыг, бурганнарда ужукут, дээр детким-челиг, сүлдө-сүзүктүг баштыңчылар чуртунга, нациязынга чаалап берип чораан. Улуг Чингис-Хаан, Субудай өгбелеривистиң чаалап берген алдын чүс чылдары Моолда, Тывада ам-даа улаштыр догуннап турары бо. Россияга алдын чүс чылдарны Петр I чаалап берген. Ооң хааннаашкынының үезинде Россия Европа чурттарын ажыр сайзырай берген.

Төп Россиядан эгелээш, кожалары-выс алтайлар, хакастар, буряттар, соңгу болгаш чөөн чүктүн биче буурай эвээш санныг үндезин чоннары — шуптузу Ак-Хаан үезинде-ле боттарының төрзөн дылдарын чидирген, үндезин культуразының ора-созамы арткан. XXI-ги алдын чүс чылда хөй националдыг Россия күрүненинде үндезин культуразын, чингине дыл до-маан чидирбээн эвээш санныг тыва чон-дур бис. Төрзөн дылын чидирген чоннуң азы нацияның үндезин культуразы кады деңге чиде бээр. Хөй санныг чон, нация болгаш татарларның дыл-домаа ам-

даа дыңналып турар сураглыг. Дылын, культуразын чидирген чоннуң, нацияның төлээзи, сайыт-даа, эртемден-даа кижиге бодун танывас, кайы-даа культурада чок, мариналдар апарган дээр шы. Бодун боду чидирерге, бодунуң нациязын бад-дыткап шыдавас. Нацияның, чоннуң делегейден эстип, хөй санныг, улуг нацияның дылының, культуразының аайы-биле хайнактажып, чоорту эсти бээр ужуру ол.

Амгы үеде төптөн, найысылал Кызылдан аныяк артисттеривис кожуун, сумуларже үнүп, солун концерттерин чонга бараалгадып турар. Оларның чар-лалдарында, чуруктарында артисттериниң кедип алган идик-хевин кайы чоннуң дээрзин билип чадаштым. Үндезин культуразындан аза берген артистер-дир. 2017 чылдың март 7-де №24-25 «Шынга» А.Соянның «Үндезин тыва хевим» деп чүүлүнде В.Көк-оол аттыг Национал театрның дааранылга цегиниң мастери Лилия Ондарның 20 ажыг кыстарга дааранырының чажыттарын таныштырып, өөредип эгелээни кедилиг.

Амгы үеде Тывага чылгы малды өстүрер, тыва кидис өгнү кылыр, үндезин тыва хепти даараар талазы-биле төлөвилелдерни ажилдап кылыры чугу-ла. Мону холга ап, сайзыратпас болза, черивисти төлөптиг ээлеп чурттап шы-давас бис.

Байыр-оол ШӨМБҮЛ.
Чаа-Хөл кожуун.

• Спорт • спорт • спорт •

Аът чарыжына Тыва Республиканың бирги чери дээш маргылдаа апрель айның төнчүзүнде Чөөн-Хемчик кожуунунун Бора-Булак ховузуна 24 дугаар болуп эрткен. Ону эң-не баштай 1993 чылда Чөөн-Хемчик кожуунун чылгычыларының саналы-биле эрттирип эгелээн.

Маргылдааның байырлыг ажыдышкынынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Байбек Монгуш, көдээ ажыл-агый сайыды Эртине Данзы-Белек, маргылдааның эрттирикчилери орденниг Бии-Хем кожуунда Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бүрүн эргелиг төлээзи Василий Маады, Кызыл хоорайның мэриниң бирги оралакчызы Уран-оол Ондар олар чыгып келген чонга байырын чедирип, маргылдааның байырлыг ажыдышкынын чарлааннар.

Тыва Республиканың аът спортунун федерациязының даргазы Таймир Сарыглар бо эртип турар аът спортунун маргылдаанының төгүзүңгө доктаап, ооң эң баштайгы эгелекчилеринге федерацияның мурнундан сүй белектерни, хүндүлел бижиктерни байырланчыг байдалга тывыскан.

Республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан келген кижилер, машина-балгаттыг, чадаг ажы-төлүн, эш-өөрүн эдертип алгаш, Бора-Булактың аът чарыштырар оруун дургаар ээлепкенин көөргө, чаражын чүү дээр боор. Тыва чонунун чылгы малынга ынаан чүгле ол чижектен безин көрүп болур.

Чыл бүрүдө частың ийги айы апрельде болуп турар бо солун маргылдааны бо удаада Кызыл хоорайның болгаш Бии-Хем кожуунунун удуртукчулары демнежип алгаш, бедик деңгелге организастап, шаңнал-макталдарын элбээ-биле сөөнөдилер.

Тыва чон шаг-төөгүдөн бээр-ле аът малын кончуг хүндүлээр, аңаа чалбарыыр чораан. Ооң бир тодаргай хөречизинге дараазында чижекти кирирге-ле, билдине бээр. Тываның 96 чыл бурунгаар аңгы күрүне кылдыр тургустунуп келгенинден бо хүннерге чедир күрүне сүлде-демдээнде халдып олар аъттыг кижини сиилбип көргүскен.

Тыва чон шаг-төөгүдөн бээр чарышка эрткен аъттың ээзин бажын ажыр мал-биле, эктин ажыр эт-биле шаңнап-мактап чораанын тоолчургу чугаалардан билер бис. Бистиң республиканың аныяк удуртукчулары даартагы хүнче көрүп, кедизин бодап, тыва чон моон-даа соңгаар улуг сайзыралды алырын күзгүн сеткил-биле чаартылгаларны кылып турар деп бодаар мен.

Бора-Булакка болган аът спортунун чемпионатында 10, 15, 27 километр хемчээлдерге болган маргылдааларга ниитизи-биле 8 салыгны кылган. Ам оларның эң-не солуну – чиик автомашина шаңналдыг аът чарыжының хемчээлдеринге болган маргылдааларга доктаап көрей.

Бүдүрүкчү аскырларның 15 километрге чарыжына Сүт-Хөлден келген Буян Ооржактың аъды финишке эң бир дугаа-

КИЖИ БАЖЫ КИЗИРТ, АЪТ БАЖЫ КОЗУРТ

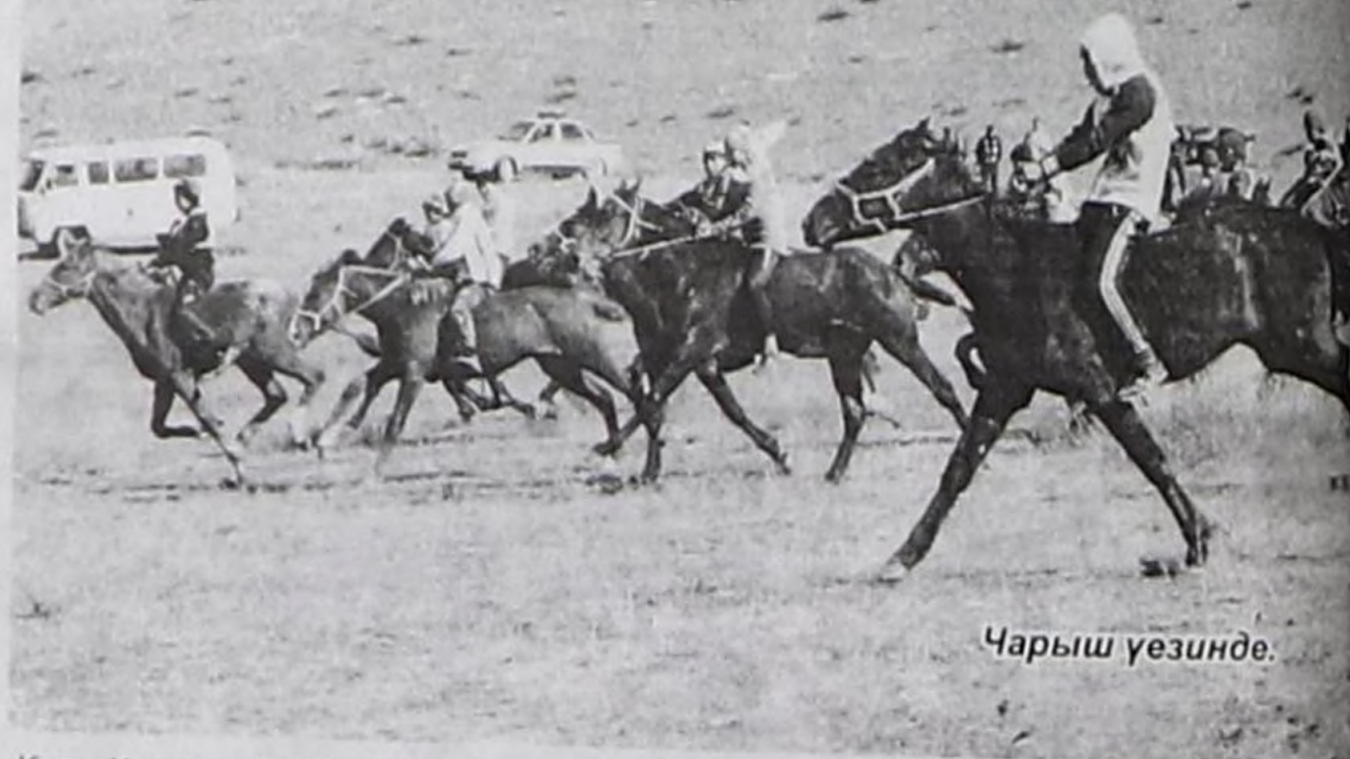
рында маңнап келгеш, ээзинге «Лада-гранта» маркалыг чаа машинаны чаалап берген. Өвүр кожуундан келген Мерген Салчактың аъды – ийиги, Алексей Очур-оолдун аъды – үшкү, Бии-Хем кожуундан келген чылгычылар Сайын-оол Шагдыр биле Мерген Оюнун аъттары 4-5 дугаар черлерде болганнар.

Дөрт хардан улуг назылыг аъттарның 27 километр хемчээлдиг чарыжына ниитизи-биле 100 ажыг аъттар киришкен. Маңаа Сүт-Хөл кожуунун төлээзи Аңчы Монгуштуң калдар аъды финишке эң бир дугаарында келгеш, ээзинге чаа «Нива» машинаны чаалап эккеп берген. Ооң чаңгыс командада эжи Арат Монгуш – ийиги черни алган. Чөөн-Хемчиктен Анатолий Ондарның – үшкү, Барыын-Хемчиктен Олег Ооржактың – дөрткү, Серен Кууларның аъды бешки черлерге төлөптүг болганнар.

Сөөлгү үеде тыва уксааның аъттарын көвүдөдип, ону мурнады хөгжүдөр угланышкыны Тыва Республиканың Чазаа чугулалап алган. Ол республикада чылгы малды өстүрүп, малдап чоруур чылгычыларга улуг өөрүшкү болганы чугаажок.

Бора-Булакка болган байырлалдың аът чарыжының судьялары тыва уксаалыг аъттар чарыжынче кирер аъттарның шилилгезинче чугула кичээнгейни салган. Арыг тыва уксаалыг аъттың хендирбезиниң бедии 1 метр 40 сантиметрден эртпес ужурлуг.

Тыва уксаалыг аъттарның 27 километр хемчээлдиг чарыжына ниитизи-биле 140 аътты чарыштырган. Кызыл кожуунун

Чарыш үезинде.

Кара-Хаактан Ай-Темир Монгуштуң сарыг аъды бир дугаарында маңнап келген. Хорум-Дагдан Владимир Кууларның Калчан-Хүреңи – ийиги, Хайыракадан Омак Монгуштуң Кара-Боразы – үшкү, Чаа-Хөлден Шолбан Кенденниң Шавыдары – дөрткү, Сукпактан Эдуард Ооржактың бора аъды бешки шаңналдыг черлерни ээлээннер.

Бора-Булакка болган аът чарыжының 2 харга чедир богбаларның 10 километр хемчээлге чарыжына Бай-Тайганың Шуйдан Аңгырак Конгарың калдар аъды бир дугаарында маңнап келген. Бии-Хемниң Сесерликтен Аяс Салчактың доруг аъды – ийиги, Улуг-Хемниң Торгалыгдан Айдыс Дамбааның шилги аъды – үшкү, Бии-Хемниң Сесерликтен Андрей Дондуптуң бора аъды – дөрткү, Чөөн-Хемчиктиң

– ийиги, ол-ла черден Орлан Очур бора аъды – үшкү, Таңдының Элгеш Сайдаш Иргиттиң доруг аъды – дөрткү, Шуйдан Валерий Кууларның калдар аъды бешки черлерни алгаш, шаңнатканнар.

4 харга чедир аныяк чүгүрүк чарыжының 15 километрге чарыжына Кызыл кожуундан Радомир Монгуштуң аъды чемпионнаан. Бай-Тайгадан Альберт Иргит – ийиги, Чөөн-Хемчиктен Айдыс Сат – үшкү, Улуг-Хемниң төлээлери Бек Күдер биле Владимир Ооржактың аъттары – бешки, алдыгы, Чөөн-Хемчиктен Байбек Монгуштуң – чедиги, Бии-Хемден Аркадий Дондуптуң малы сески черлер тус-тузунда алганнар.

Владимир ЧАДАМ

Авторнуң тырттырган чурукта.

«Лада-гранта» машинаның эдилекчизи
Буян Ооржак.«Нива» автомашинаның эдилекчизи
Аңчы Монгуш.

Сактыышкын

АВАМ, АЧАМ ЧҮРЭЭМДЕ
ХЕВЭЭР

Ол ырыны бистер, уруглары, база дыннап чораан бис, ынчаар ырлажып турган деп кожа-хелбээ кижилер бо-ла чугаалай бээр чүве. Амгы үеге чедир ындыг сактыышкыннар ам-даа чон аразында барын бодум безин кайгаар чордум. Эрткен чылын, 2016 чылдың май айда, Чадаанага төрөлдөргө чорумда, Сүт-Хөл чурттуг улуг назылыг бир киж, ачамның дугайын чугаалааш, ол ырыны ырлапканын дыңнадым. Ачамның ол төөгүзүн улуг-биче чон дыргын билер турганы ылап болган боор.

Ачам, авам өске араттар-биле бир дөмөй мал-маганын азырап, кадарып, ажы-төлү бистерни кончуг эп-найыралдыг өг-бүлөгө өстүрүп, кижизидип чурттап чорааннар. Чайын авамның хойтпаа, сүдү паш-сава сыңышпас долу, доскаар-да хойтпак мыжырткайнып ажып турар чүве-ле болгай. Ааржыны чадып, курутту дизип кургадыр. Кадырып каан хырынга, сыңыйга саржагны, үүргенелиг, чодураалыг чөпкөкти эңдере кудуп алгаш, кыжын чиирге, амданы да баар.

Хой кадарарына чажам дивес турган бис. Акым сулгар-биле чаъстыг хүннерде идээлиг хой кечин аңдара эштип алыр бис. Чаъска эштип чораан алгының шыгы, ону эттээринге таарымчалыг дээш авам ону катап кадыдыр салбайн, эттеп алыр. Тевер эдирээ-биле тевер, анаа эдирээ-биле тыыладыр эдирээлээр чүве. Ачам, акыларым шупту авамга дузалажыр. Алгыны кургадыр эттеп алгаш, ыштаары-биле ынаа артынга азыптар. Ынчаар эттеп каан алгы өткөш-даа, кортайты катпас, бичии ууштаптарга, чымчак хевээр болур.

Бистиң ававыс кончуг шевер, кандыг-даа идик-хепти боду быжып, даарал чораан. Бистерге чылыг, чымчак алгы тоннарны, хөм идиктерни даарап кедирип чораан. Авам оол дуңмамга орус тонну элик кечинден даарап берген, алгызының өңү дендии чараш, сарыг дой-довурак-биле өңнеп каан. Дуңмам тонун кедип алырга, өөреникчилер, башкылар катап-катап чарашсынып, тудуп-суйбап көөр. Ол үеде булгаар хөмден кадыг идиктер даараар турган. Бистиң ававыс кадыг идик улдурарына мергежилди, артында-ла ийи-сиирлеп тургаш, улдурар турган.

Кыжын соокта, дыштанылгада ачам аъдын шанактап алган келир. Шанак кырынга сигенни чымчак кылдыр салгаш, кырынга дүктүг, кышкы алгылар чадыптар, дыка чымчак, чылыг болур. Шанакка чыдып алыр бис, ачам бисти серге кежи чоорган-биле азы кидис энчек-биле шуглаптар. Ачам боду серге кежи чагылыг. Ынчан соок 40 градус ажып турган боор. Кызыл-Тайга суурдан үнүпкеш, Ишкин иштинге Көшке дужунга өртээл бажыңчыгашка хонар бис. Оон башка аът туруптар, орукка дүнелей бээр дээш, ачам отту салгаш, шай хайындырыпкеш, дүлген соок эътти чылдыптар. Амырап чөмөненип алыр бис. Аъдынга ачам сула төп, сиген каап бээр. Бичии кидис энчекти аъдының кырынга салып каар. Даартазында дүъште кыштаавыска чедер бис.

Ачавыс черле кончуг ажылгыр, кара даң бажында турар. Одун салып кааш, иштин-даштын ажылын эгелээр. Сактыр мен, кажаа иштин шалбаактыра бээр дээш, инектерин эрте-ле сери адаанче үндүрүп алыр чаңчылдыг чораан. Оттулар ыжын үргүлчү-ле доорап, чарып каан, овааландыр чыып алган турар киж.

Кожа-хелбээ чону-биле ачам, авам эп-найыралдыг үнчүл-киржи чораан. Ачам аңчы, Хүүректигнің чону улуг аңчы деп хүндүлээр. Диңнээр, киштээр үе келирге, ачамны баштадыр элээн хөй бөлүк аңчылар чоруп каар.

Ачам Хүүректиг аалдарының арбан даргазы турган. Ол ажал база дыка харыс-салгалыг болбайн аан. Аалдарга чонга кандыг-даа медээни чедирер, дыңнадыр, тайылбырлаар. Дайын чылдарында тыва араттар Фронтуга, Кызыл-Шеригге дузалаар деп кыйгыны идепкейлиг дет-

кип, боттарының чүректеринин, сагыш-сеткилинин ханызындан хүлээп ап, дузалап турган.

Арбан даргазының аалына араттар саржаг-чөпкөк, эът-чөмөн эккеп, чыып турганын сактыр мен. Ол бүгүнү ачам баштаан кижилер өртээлге барып чедирип бээр. Хүүректиг-Аксынга Өрөн-Арыга өртээл турган чүве. Оон ынай кызыл-коъшту өске кижилер шынааже сөөртүп чедирер.

Араттар дириг мал-маганын, аъттарны, инек, шарыны берип, фронтуга дузалап турган. Тываның херээжен чону шаг-шаандан кайгамчык шевер холдуг, иштенир-даараны чораан. Ынчангаш хой кештерин тевер эдирээ-биле дендии чымчак кылдыр эттеп, арыглааш, чылыг

Ачавыс Намдак Ондар уруглары
оң талада Сүгдер, солгай талада
Серен-биле.

кышкы шериг тоннарны, салаалыг хол-хаптарны хөйү-биле даарааш, фронтуге чорудуп турган.

Араттарны шериг, ополченнер чурумунга шериг-командири киж Арысканныг да кыштаавыска өөредир турган. Боону канчаар чүктээрин, арыгларын, октаар, боолаарына, дайын үезинде канчаар маңнаар, шошкур, шалыпкын соястап шыдаарына даңны атсы өөредип кээр.

Ада-чурттуң Улуг дайынына Совет Эвилелиниң хөй националдыг чону каржы фашист-дайызының тиилеп алганына тыва араттарның кирген үлүү эвээш эвес. Тылдың дайынчылары – тыва араттар шыдаар шаа-биле дузалап турган.

Улуг Тиилелгениң 70 чыл оюнда база чылдың-на тиилелге хүнүнде ачам, авамның чуруун тудуп алгаш, уругларының уруглары, оолдары «Өлүм чок полктуң» одуруунга киржи, чыскаалыры чаңчыл апарганына чоргаарлары бис.

Ол чылдарда ачам арбан даргазы киж болгаш, соңгудаларны аалывыска организаптап эрттирип турганын сактыр мен. Соңгукчуга нормалап кааны-биле даалымба пестү метрлеп үзүп бээр, шай, таакпыны база ынчаар үлөп турган. Кара арага спиртти бичежек демир доскаарга сөөртүп эккелгеш, даштыгаа өг кыдыныга салып каан чыдар, аңаа кым-даа дегбес.

Ачам боду доскаарны ажиткаш, тускай хөмчээкчи савазына агыскаш, соңгукчуноң савазына кудуп бээр. Чаңгыс-даа киж ол спиртти ижи, эзирип турганын көрбээн мен. Чон ону эм-дом кылдыр, тускай ажылап турганы магат чок.

Бежен чылдар үезинде колхоз, совхозтарның, араттарның күрүнеге дужааган, саткан малын Тывага эът комбинаты чогуңдан Абаканче сүрүп турган. Ачам мал сүреринге база киржи, артында-ла үргүлчү кодан даргалап турган. Аңчы киж

болганда, тайга-таңдының орук-чириин эки билер, эрес-кашпагай, херек апарган-да хондур-хүнзедир-даа уйгу-чыдын чок малды кадарып, камгалап шыдаар киж чораан. «Хат-чаъстыг, караңгы дүннер-даа турар, адыг, бөрү-даа малче халдай бээр чүве» – деп, ачам сактып чугаалаар.

Кажаа-хораа бар эвес, черниң черинге, амгы үеде ышкаш каалама орук турбаан, белен эвес, шаптараазының орук-чирик-биле араттар мал сүрүп чоруп турганы ол. Ол коданны чүлге сүрүп чедирер эвес, семиртип, оъткарып, эки одарлыг, малга айыыл чок черлерни тып, каш-каш хондур кадарып чорааш, Абаканга чедирер. Ынчаар чедирген коданның кил-дензизинден сүрүкчүлерниң алыр акшазы хамааржыр, ооң телевири аргажок эвээш турган. Хөөкүй араттар, ам канчаар, ол-даа болза дээш ажылдап чораан. Колхоз-совхозтарга ынчан акша телевири чок, чүлге тараа, эът-биле санажыр чораан.

Ынчангаш ачам ышкаш ажы-төлүн ырадыр өөредир дээн кижилерге кончуг берге турганы чадавас. Угбавыс 10 классты Кызылдың № 2 школазына дооскаш-ла, бистерни дунмаларын өөредип алыры-биле башкылап ажылдай бергени кончуг дөгүм болган чүве. Мен Москвага саң-хөө экономика институтунга, дунмам Иркутскуга эмчи институтунга, оон бичиивис Красный Кут деп хоорайга ужудукчу мергежилге өөренип турдувус.

Бир сактыр чүвөм, Москвага дөрткү курсту дооскаш, чайын аалымга дыштанып келген мен. Ынчан 1960 чылдың күскээр чайын, ачам школачы оол дунмам биле мени эдерткеш, Көжээ-Бажында баазага чедир хой сүрүп чорупкан бис. Сактырымга, ынчан кайгамчык эки, аяс, чылыг хүннер турган. Үр доктаавайн, сүрүп чедирер бис деп ачам чугаалаан. Бодаарымга, ачам бисти дүрген хостааш, аалче дедир чорудуптар дээш ынчалганы ол. Орукка ачам бисти үргүлчү чагып, ыяш-даш аразына хой үстүп, чыдып каап болур, кичээнгейлиг болурун чагып чораан. Оол дунмам черле эрес киж-ле болгай, ооң мунган аъды база хөлчөк ылгын. Ол баштактанып, мени коргудар дээш, бирээни-ле чугаалай бээр, ында-мында кокай, койгун көзүлдү дээн, бисти каттыртып-даа, чамдыкта ачамга чөмөледип-даа чоруур.

Аргалыг тайганы куду бадыптывыс. Аргалыг черге хойну тарадып болбас, хой үстү бербезин деп чагып, ачам үргүлчү ыткыр алгыргылап, ыяштар каккылап чоруурга, дүрген болур деп чагып чорду. Ынчаар-ла берге черни эрткеш, бир черге дүъштеп, бичии дыштанып алгаш, көжээликтей Көжээ-Бажында баазага чөдө бердивис.

Көжээликтей дунмам-биле мени ачавыс Чээдеде аалга барып хонар силер дээш, бир аалга чедирип кагды. Ол Эзер-оол биле Чылбактың аалы болду. Бистиң төрөлдөргө болур улус чүве. Ынчан мен оларны танывас чыгы. Олар шынаадан суурже кажан-даа көжүп көрбээн. Ол хевээр аныяандан мал-маганын эңдере азырап чурттаан, сөөлүндө кээп ол тайганың езулуг малчын ээлери апарган улус-ла болгай.

Даартазында эртен эрте аалче дедир чанары-биле аъттаныптывыс. Ачам улаштыр Абаканче мал сүрери-биле Көжээ-Бажында коданы-биле артып калган. Кызыл-Тайга суурунда аалывыска дүъш соонда чедип келдивис. Бир аъттың ооргазы хавара берген болду. Далажып, шаап чорааш, аът ооргазы чүге үрөп каан силер дээш, авам бисти аажок чөмөледип. Мен база иштимде буруузунуп, хөөкүй аъдымны дыка-ла кээргээн мен.

Август төнчүзүндө Москваге институт-туң сөөлгү курузун доозары-биле чорупкан мен. Ачам Көжээ-Бажында коданы-биле артып калган деп үстүндө бижидим. Ол хевээр хөөкүй ачамны көрбээн мен. Кыжын аалдан чагаа алдым, күжүр ачам чок болган болду. Чеже мунгараан дээр, эш-өөрүм сүмези-биле чоорту алаага берген мен. Бир кончуг хомудаар чүвөм бар, аңчы ачамның солун чугааларын бижип албайн чорааным. Ачам дендии солун чүүлдер хөөрээр киж. Ачам, авамның чырык тураскаалына кезээде мөгейип, чүрээмде сактып чоруур мен.

Ондар НАМЧАЛ.
Кызыл хоорай.

Чурукту өг-бүлө архивинден алган.

Узун чажы-биле миллионнар ажылдап алгаш, ат-алдар шылгалдазын ажып эрттип шыдаваан Сазерленд угбашкыларның муңгаранчыг салым-чолу мынчаар эгелзэн.

XIX векте көжүп чоруур цирктер болгаш театрлар дыка нептереңгей турган. Өскелерден ылгалдыг кижилер янзы-бүрү көрүлделерге киришкеш, езулуг-па алдаржый бээр. Цирк артистеринин аразында акробаттар, дыка чолдак азы кедергей улуг кижилер, салдыг херээженнер дээш кандыг элдептиг кижилерни чок дээр. Оларның хөй кезини боттарының көргүзүүнүң соонда, чүгле ат-алдар эвес, хөй өнү-хөреңгини ажылдап алыр турганнар.

Ындыг элдеп, чиктиг кижилер аразына Сазерленд угбашкыларны хамаарыштырып болур. Ол өг-бүлө кедергей улуг

Сонуургактарга

УЗУН ЧАШТЫГ УГБАШКЫЛАР

ат-алдар болгаш хөй акша-хөреңгини узун чажының дүгү-биле ажылдап алганнар.

Сара, Виктория, Изабелла, Грейс, Наоми, Дора база Мэри угбашкылар Нью-Йоркка 1845 биле 1865 чылдар аразында төрүттүнген. Оларның ачазы турк яды фермер чорашан. Авазы уругларының чажын кестирерин хоруур, баштарының дүгүнге үнүштер, өдөк холумактыг чыт-бустуг холуксаа чаар турган. Ол дээш школага эш-өөрү оларны кочулап, шоодар турган. Ынчалза-даа уругларының узун чаштарын улус сонуургап көөрүн тывын-гыр адазы эскергеш, ооң бажынга тергийн бодал төрүттүнген.

Ол уруглары-биле чурт иштин кезип, концерттер көргүзөр бодап алган. Ол үеде узун чаш быжыг кадыкшылдың болгаш бай чуртталганың демдээ турган. Кажан 1884 чылда узун чаштыг угбашкыларны Барну-ма биле Бейлиниң сурагыг цирги эскерип каарга, ачазы боданмайн-даа, дораан өг-бүлөзи-биле керээни чарып алган. Оон эгелзеш-ле Сазерленд угбашкыларның ат-сураа алгып эгелзэн. Кезек үе эрткенде угбашкыларның орулганы, оларга ажыл берген цирктин ниити орулгасындан ажып эгелзэн.

А кажан 1920 чылдарда узун чаштар орнунга херээженнерниң чолдак боб-

прическалары модага кирип эгелзештир. Сазерлендлерниң империязы угбашкылар өөрөнгөн амыдыр чарлып шыдавайн, дораан-на хоозураан.

Угбашкылар шынчы эвес, эр кижилерден сестир турган оларның чүгле 3-ү ашакка бар чылда оларның улуг бажың чүкүлдү өрттенип калган. Угбашкылар амыдыралын яды, түремик чүкүлдү төндүрзе-даа, узун чаштар чолдайтыр кестирбээнер.

Узун, чоон чаштар ол кыст алдарны чедиргенин бодап кээр даа. Ынчалза-даа амгы үениң сурагыг кижилерин көңүс төчүлдөр безин ат-алдарга чедир болгай.

(Парлалга материалдар)

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Байыр чедиришкени

Бистиң эргим, ынак ававыс Солун-кыс Ийдумбуевна ДОНГАК май 3-те

60 харлаан. Ол «РФ-тин ниити өөредилгезинин хүндүлүг ажылдакчызы» херек демдээниң база Өвүр кожуунун 70 чылынга, Профэвилелдерниң 100 чылынга юбилейлиг медальдарның эдилекчизи, РФ-тин болгаш ТР-ниң хөй санныг хүндүлел бижиктеринин эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну. Ол 37 чыл бурунгаар Өвүр кожуунга келин болуп келгеш, оон бээр бо хуннерге чедир кожуунун өөредилге эргелелинде чедишкенин билдире ажылдап чоруур.

Авамыска 60 харлааны-биле сеткиливистиң ханызындан байыр чедирип, быжыг кадыкшылды, узун назы назылап, ам-даа хөй чылдарда бистиң аравыска орук айтыр сылдызымыс болуп чурттап чоруур күзедивис.

Алдан харны харлаза-даа,
Аныаксы ам-даа хевээр,
Ажыл-ишчи, чоннуг, чолдуг
Авамыска чоргаараар бис.
Өргүн чоннуң ажы-төлүн
Өөредип кижизиткен
Хүндүткелдиг авамыска
Күдүк басып мөгөөр бис.
Ажы-төлү бистерни дээш
Амыр-дыжын харамнанмас,
Мога-шылга билбезини
Бодап келгеш, магадаар бис.
Алдан харга алдырбайн,

Чеден харга четтирбейн,
Сезен хардан сезинмейн,
Тозан харга торулбайн,
Чүс хар чедир бистиң-биле
Чурттаарыңны күзедивис.

Ак-Довурак хоорайда чурттап,
ажылдап чоруур уруу Лилия,
күдээзи Эдуард болгаш хөй саныг
дөргүл-төрелдеринден.

Бистиң ынак ававыс Виталий Дужкович БАДЫ бо хүн, май 4-те 55 харлап турар. Ачавыстың юбилейин тава-рыштыр байыр чедирип, ажыл-ижинге чедишкенин, быжыг кадыкшылды күзедивис. Ынчангаш дараазында одуругларны бараалгаттымыс:

Ажыл-ишке тура дүшпес, эрес-кежээ,
Амыдырал-чуртталгага дыка ынак
Ажы-төлүн өзүп келген, өөр-өнер
Чоргаарланып чурттап чор бис,
эргим ачай.

Ажы-төлүн улгаткыже азырадың
Ажы-төлүн бистер дээштиң
кызып чор сен.
Өлөйлөдүп өстүрүп каан ававыс сээ
Өөрүшкүнү сеткиливис
ханызындан күзедивис.

Ажыл дээндө олут орбас,
Аныяндан эрес, кежээ
Баштак, хөглүг ачавыска

Байырпалы тава-рыштыр
Узун назын назылаарың күзедивис!

Ажы-төлү, өөнүң ээзи,
уйнуктарыңдан.

Мээң ынак угбам Чечек Бавуевна ОНДАР май 5-те бодунуң юбилейлиг төрүттүнгөн хүнүн демдеглээр. Ол хөй чылдар дургузунда республика эмнелгезинге педиатр эмчи болуп ажылдаан. Чечек Бавуевна «Россия Федерациязының кадык камгалалының тергени» деп херек демдээниң эдилекчизи болурундан аңгыда, Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы, Күш-ажылдың хоочуну деп аттарның ээзи. Тываның Россияга каттышканының 100 чылынга тураскааткан юбилейлиг медалы-биле болгаш хөй-хөй хундүлүг бижиктер, өртөктиг белектер-биле шаңнадып келген.

Угбам 3 ажы-төлүнүң, 5 уйнукарының ынак авазы, «авайказы» болгаш уйнуу Ай-Сэнниң, чаптанчыг оглу Каң-Демирканың база дакпыр кырган-авазы болган. Ынчангаш угбамга улуг Юбилей-биле изиг байыр чедирип, быжыг кадыкшылдыг, аас-кежиктиг бистиң аравыска ам-даа хөй-хөй чылдар дургузунда омак-хөглүг чурттазын деп йөрээвишаан, дараазында одуругларны бараалгаттым:

Эрбениң сөс сөглөп көрбээн,
Ээлдек, топтуг аажы-чаңныг,
Дөргүл-төрөл улузунуң
Төлөптиг дээн кызы сен ийин.

Авайыңның төрүп кааны
Кады төрөөн улузундан
Алды кижилер аразындан
Кара чааскаан артың, угбай.

Ынчалза-даа чүнү тоор сен,
Ылап кежик сенде болгай.
Ажы-төлүң, уйнукарың
Аксың-кежиң, байың ол-дур.

Чонун, өөрүң аразыңга
Чоргаар бажың бедик тудуп,
Чедишкениң алдар-аттың
Чеденги артты харап келди.

Уругларның эмчизиниң
Юбилейлээң хүнү-биле
Төрелдери, дуңмалары
Төдү байыр тудуп тур бис.

Аарыг-аржык сени ойзун,
Аас-кежик сөңсө турзун,
Аравыска чагыг, сөстүг
Ам-даа хөй чыл чурттап-ла.

Дуңмазы Мира О
Кызыл

Бистиң эргим, хундүлүг ынак кырган-ававыс, ажы-төлүнүң чылы Алдын-оол Сендинович май 5-те 70 харлаар. Ол хөй макталдарның, Күш-ажылдың аттыг болгаш Россия Федерация күш-культура, спорттун тергиле медальдың эдилекчизи. Бистиң Чөөн-Хемчик кожуунун күш-болгаш спорттун сайзыралына өскөнни кадык амыдыралга кижизит бодунуң үлүг-хуузу кириген. Ажы-төрүттүнгөн хүнүн тава-рышты байыр чедирип, ооң амыдырал-газынга өөрүшкү-маңнайны, аас-быжыг кадыкшылды, узун назы сеткиливистиң ханызындан күзедивис. Өөнүң ишти, уруглары, күдүк уйнукары

АК-ЛА ЧЕМНИГ «АРЖААН» БУДУРУЛГЕ

Аржаан аттыг будурулгениң Ак-ла чеми арбын, элбек, Кефир, творог, сметана, сүт Кедергей-ле чаагай, тодуг.

Өртөктери улуг эвес, Өргүн чонга таарымчалыг, «Сайзыралда», ТВЦ-де (№30 салбырда) Садып турар, далажыңар!

Аккыр сүттен кылган чемнер Аалыңарга албан турзун, Үнген-кирген чоңуңарга Үргүлчү-ле салып чоргар.

Өл ааржы (божа)
хүлээп ап тур бис.
Харылзажыр тел:
8-923-385-4535.

Вавилин этпээнде (Вавилинский затон) 9 км черде асфальтылыг орук чоогунда ийи кожа 8-8 соток деп-дески черлер садып турар. Бирээзин херимнеп каан. Ийи аңгы кылдыр-даа садып болур. Документилери бар. Тел.: 8-923-552-2148.

УАЗ автомашинага артык кезектерни садып база ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ Новосибирск хоорайны болур. 10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет – 44-ФХ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пунктузун езугаар) организацияларны болгаш албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар кады ажылдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2-й этаж) тел. 8-913-358-08-88.

солунуң сайтызы://shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 14790 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 49

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямакызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шойун – 2-01-35.
Кол редакторунуң оралакчызы – 2-17-91.
Секретарь А.А. Эртине – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нитиел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. С.Ө. Ооржак),
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол),
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94,
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. Э.Н. Кол),
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак),
Фотокорреспондент В.Ф. Чадамба,
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак,
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык,
Нити телефон – 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албан-ның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүттээ.
Херечилдин дугаары – ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан-
ды (Кызыл, Шетинин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарны
торларының бодалдары редакцияның туру-
дүшпейн барып болур. Айыттыг сан-саны
өске-даа фактылары, дындагылары дээш
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге – 11530,
организацияларга – 31730
Солун неделяда үш каттап үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дужаагы:
график езугаар – 21.00, херек кырында – 18.00